

WILLIBRORD RUTTEN

BEVOLKING, GEZONDHEID EN LEVENSTANDAARD IN LIMBURG IN DE NEGENTIENDE EEUW: EEN OVERZICHT

*Inleiding*¹

Eén van de kenmerken van de sociale geschiedschrijving in Limburg, zo oordeelden de keurmeesters Gales en Van Royen in 1989, is dat een integrerend perspectief ontbreekt.² Het is dan ook geen eenvoudige opgave zo'n rode draad achteraf alsnog aan te brengen in de sociale geschiedenis van Limburg, zonder de rijkdom van de regionale geschiedschrijving tekort te doen. Toch zijn er thema's die vaak terugkeren in de sociaal-economische geschiedschrijving van Limburg, namelijk de demografische ontwikkeling, de volksgezondheid en de levensstandaard. Deze bijdrage is een poging om hiervan een overzicht te geven, waarbij ik mij beperk tot het tijdvak van de negentiende eeuw. Hier en daar heb ik de literatuur aangevuld met ongepubliceerde gegevens uit eigen onderzoek.

Bevolking

De eerste nationale telling van de bevolking, gehouden in oktober 1795 in verband met de samenstelling van een Nationale Vergadering voor de Bataafse Republiek, is aan Limburg uiteraard voorbijgegaan. In de historisch-demografische literatuur³ circuleert weliswaar het cijfer van 138.115 inwoners, alsof Limburg een onderdeel was van het Bataafse gemenebest, maar dat getal berust op een omstreden schatting gemaakt door de 'Commissie voor den Geschiedkundigen

¹ Met dank aan prof. dr J.C.G.M. Jansen en dr J.F.R. Philips voor hun commentaar bij een eerdere versie van deze tekst.

² B.P.A. Gales en E.J.G. van Royen, 'De fabrikanten van de geschiedenis' : sociaal-economische geschiedschrijving en Limburg, in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg (PSHAL)*, 125(1989), pp. 126-183, aldaar p. 182.

³ E.W. Hofstee, *Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden*, Haarlem 1981, pp. 124-125, tabel 2.

Atlas' onder leiding van J.C. Ramaer.⁴ Later heeft J.F.R. Philips een grondige studie gemaakt van de volkstellingen die onder Frans bestuur in de departementen Nedermaas (onder andere in 1796 en 1806) en Roer (onder andere in het jaar X en 1806) zijn gehouden. Na herberekening van zijn data kom ik op afgerond 111 duizend inwoners in 1796 in de Nederlandse gemeenten van Nedermaas en op 31 duizend anno 1798-1799 in de Limburgse gemeenten van het Roerdepartement.⁵ Rekening houdend met enige bevolkingsgroei in de twee voorafgaande jaren bedroeg het inwonertal in de Nederlandse gemeenten van het Roerdepartement in 1796 circa 29 duizend. Voor beide departementen samen kom ik op ongeveer 140 duizend inwoners (zie tabel 1). De schatting van Ramaer c.s. was zo slecht nog niet.

Tabel 1. Bevolkingsontwikkeling in Limburg 1796-1815

	1796	1798	1801	1806	1815
Roer*	29.000	31.000	34.600	36.800	36.000
Nedermaas*	111.200	.	.	122.800	119.300
Limburg	140.200	.	.	159.700	155.300

* Alleen gemeenten binnen de tegenwoordige grenzen van de Nederlandse provincie Limburg.

Bron: Berekend naar Philips, 'Limburgse bevolkingscijfers' (1963). De cijfers zijn afgerond op een veelvoud van honderd.

⁴ Op basis van de inwonertallen in 1789 van Noord-Limburgse plattelandsgemeenten die onder het Ancien Regime deel uitmaakten van het Pruisisch Overkwartier van Gelre en het hertogdom Kleef. J.C. Ramaer, *Geschiedkundige atlas van Nederland : het Koninkrijk der Nederlanden (1815-1931)*, 's-Gravenhage 1931, p. 222.

⁵ J.F.R. Philips, Limburgse bevolkingscijfers uit de eerste helft van de negentiende eeuw, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg (SSEGL)*, 8(1963), pp. 99-158, kwam tot de conclusie dat het cijfer van Ramaer met zo'n tienduizend verhoogd zou moeten worden tot ruim 148 duizend. Echter, bij nadere inspectie van de data blijkt dit getal te zijn opgebouwd uit cijfers die betrekking hebben op drie verschillende tijdstippen. Het inwonertal in het departement Nedermaas geeft de situatie weer in 1796, terwijl dat van het Roerdepartement op het jaar X (1801-1802) betrekking heeft. Per abus is voor het gebied op de rechteroever van de Maas tussen Venlo en Roermond het hogere cijfer voor 1806 (bijna 25.000) gehanteerd in plaats van dat van 1796 (ruim 22.500). Aan de volkstelling van het jaar X in het Roerdepartement zijn er twee voorafgegaan (jaar VII en IX). Die in het jaar VII (1798-1799) is weliswaar niet voor elke afzonderlijke gemeente compleet, maar verdient de voorkeur, omdat die dichter bij de telling van 1796 in het departement van Nedermaas komt. De lacunes heb ik opgevuld door interpolatie.

In 1806 werd voor het eerst in beide departementen tegelijk de bevolking geteld. Deze census, die in heel het Franse keizerrijk werd gehouden, staat bij Franse historisch-demografen aangeschreven als de beste die er ooit in het Napoleontische tijdperk is geweest.⁶ In de periode 1796-1806 steeg het inwonertal tot bijna 160 duizend. De bevolking nam dus jaarlijks met gemiddeld 1,34 procent toe, een aanzienlijke versnelling, want in de voorgaande periode 1750-1795 kwam de jaarlijks gemiddelde groeivoet niet uit boven 0,35 procent.⁷ Na de inlijving bij Frankrijk heeft zich in het Maasland een geboortegolf voorgedaan, afgaande op de contouren van de bevolkingspiramides in de volkstellingsjaren 1830, 1840, 1849.⁸ Met name de cohorten die werden geboren tussen 1795 en 1803 waren extra omvangrijk.⁹

Volgens Philips maakte een structurele verbetering van de economische omstandigheden in de landbouwsector, alsmede de opkomst van de huisnijverheid op het platteland vanaf het einde van de achttiende eeuw bevolkingsgroei boven het oude plafond mogelijk, doordat de vraag naar arbeidskrachten toenam.¹⁰ Th. Engelen echter wijst op de omgekeerde mogelijkheid dat de protoindustrialisatie en de vernieuwingen in de landbouw een antwoord waren op de toegenomen bevolking.¹¹ Om te kunnen overleven, nam de bevolking de economie op sleeptouw. Wageningse landbouwhistorici hebben aangetoond

⁶ J. Dupâquier, *La population française aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Parijs 1979, p. 78.

⁷ Volgens een beredeneerde schatting telde Limburg volgens de huidige grenzen rond 1750 circa 120 duizend inwoners. J.F.R. Philips, Enige aanduidingen omtrent de bevolkingsontwikkeling van de 17e eeuw tot het einde van de 18e eeuw in het gebied van de huidige provincie Nederlands Limburg, in *SSEGL*, 20(1975), p. 35. R. Philips, Die Agrarstruktur Südlimburgs in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts im Vergleich zu den abgrenzenden deutschen und belgischen Lössgebieten, in: *Acta Historia Neerlandica*, IV(1970), pp. 84-104, aldaar p. 100.

⁸ W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen*, (deel II), tweede druk (Maaslandse Monografieën; 17), Assen 1983, p. 146. (Oorspr. uitg. Assen 1974), ging er nog vanuit dat de bevolkingsgroei in de periode 1795-1815 bijzonder gering was.

⁹ Piramides plegen van boven naar beneden uit te dijen, maar gelet op de bevolkingspiramide anno 1849 was de verbreiding van de leeftijdsklasse van 50-54 jaar (geboren tussen 1795 en 1800) ten opzichte van die van 55 tot 59 jaar (geboren tussen 1790 en 1795) disproportioneel, althans niet verklaarbaar uit het leeftijdsverschil van gemiddeld vijf jaar. Het verschijnsel doet zich voor zowel bij de vrouwen, als bij de mannen. Hierbij moet worden aangetekend dat in het laatste geval de cesuur nog meer accent krijgt, doordat de geboortecohorten van 1790-1794 extra waren uitgedund door oorlogsgeweld.

¹⁰ Philips, Enige aanduidingen, in: *SSEGL*, 20(1975), pp. 1-47, aldaar pp. 26-29.

¹¹ Th.L.M. Engelen, Van 1.300 zielen naar 50.000 inwoners: een eerste aanzet tot de demografische analyse van Kerkrade in de periode 1600-1975, in: *SSEGL*, 35(1990), pp. 1-29, aldaar p. 2.

dat in Drenthe en de Over-Betuwe de bestaansmiddelen met de bevolking meegroeiden. Als het nodig was, waren boeren in staat hun productie te verhogen door intensiever grondgebruik.¹² Is het in Limburg ook zo gegaan? Rondom Maastricht werden in de Napoleontische tijd tabak en andere handelsgewassen geïntroduceerd, maar deze gewassen werden niet geteeld op een schaal van betekenis. Roebroeck, die een uitvoerige studie heeft gemaakt van de agrarische samenleving in het Land van Montfort vóór 1820, heeft de indruk dat de akkerbouw achterbleef bij de behoefte van de sterk groeiende bevolking. De belangrijkste verbeteringen die zich elders in de akkerbouw hebben voorgedaan, namelijk de verbouw van voeder- en handelsgewassen en de teelt van aardappelen vonden in het Land van Montfort tot 1820 nauwelijks ingang.¹³ Ook in het Zuid-Limburgse lössgebied bleven rogge en tarwe veruit de belangrijkste gewassen. Rond 1850 namen aardappelen tezamen met voedergewassen slechts ongeveer 10 procent van het areaal in beslag.¹⁴ Het resultaat was een proces van voortgaande verarming, denkt Roebroeck. Die conclusie gaat waarschijnlijk te ver (zie paragraaf levensstandaard).

Helaas is niet bekend door welke demografische factoren de versnelling van de bevolkingsgroei in Limburg tot stand is gekomen. Werden de geboorteoverschotten groter door een stijging van de vruchtbaarheid, door een daling van het sterftcijfer of door een combinatie van beide? De werkelijke oorzaken van de plotselinge versnelling van de Limburgse bevolkingsgroei blijven vooralsnog in nevelen gehuld, zolang wij niet kunnen beschikken over continue reeksen geboorte-, huwelijks- en sterftcijfers die de overgang van de achttiende naar de negentiende eeuw bestrijken.

Blijkens tabel 1 ging ongeveer een vijfde van de aanwas die vanaf 1795 was geboekt, tussen 1806 en 1815 weer verloren. Hierbij moet worden aangetekend dat het inwonertal van 1815 niet berust op een volkstelling. Het cijfer is niet spijkerhard, maar toch is de bereke-

¹² Jan Bieleman, *Boeren op het Drentse zand 1600-1910 : een nieuwe visie op de 'oude' landbouw* (A.A.G. Bijdragen; 29), Wageningen 1987, pp. 47, 146-147. Paul Brusse, *Overleven door ondernemen : de agrarische geschiedenis van de Over-Betuwe 1650-1850* (A.A.G. Bijdragen; 38), Wageningen 1999, p. 74.

¹³ E. Roebroeck, *Het Land van Montfort : een agrarische samenleving in een grensgebied 1647-1820* (Maaslandse Monografieën; 6), Assen 1967, pp. 378-389.

¹⁴ Jan Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950 : veranderingen en verscheidenheid*, Meppel 1992, pp. 159-160.

ning plausibel, gelet op de omstandigheden in die jaren.¹⁵ Veel Limburgers, die als dienstplichtige waren ingelijfd in het leger van Napoleon, kwamen om door wapengeweld, ziekte of uitputting.¹⁶ Zo had de kleine gemeente Geulle (kanton Meerssen) sinds de invoering van de dienstplicht in 1798 tot en met de laatste lichting van 1814 64 jongemannen aan het Franse leger geleverd. Van deze militairen keerde de helft (31) niet terug in hun geboortedorp. Op de balans stonden elf doden en twintig vermisten.¹⁷ De bevolking werd van zijn beste krachten beroofd, met alle sociale en economische gevolgen van dien.¹⁸

Doorslaggevend voor de demografische neergang was echter een verslechtering van de materiële omstandigheden. Deze vertaalde zich in de fysieke conditie van de jongemannen die zich moesten inschrijven voor de militaire dienst. Bij de keuring bedroeg de gemiddelde lengte van de *conscrits* rond 1805 nog bijna 164 cm. De volgende lichtingen waren steeds kleiner. Het dieptepunt werd bereikt rond 1809 met nog geen 162 cm, waarna in de volgende jaren herstel volgde. Rond 1811 waren de rekruten weer terug op het niveau van 164 cm.¹⁹

¹⁵ Het inwonertal van 1815 is door Ramaer, *Geschiedkundige atlas* berekend naar een opgave in Algemeene staat van bevolking [...] in de provincie Limburg/ Etat général du mouvement de la population [...] dans la province de Limbourg, in: *Opgave der bevolking van het Koninkrijk der Nederlanden gedurende de jaren 1815 tot en met 1824; zijnde eene verzameling van tabellen, uitgegeven door de Commissie voor de Statistiek, 's-Gravenhage 1827*, ongepagineerd.

¹⁶ A.M.A. Maassen, Lijst van in het burgerlijk hospitaal te Maastricht overleden militairen in de jaren IX (1800)-1814, in: *Limburgs Tijdschrift voor Genealogie*, 16(1988), pp. 83-96.

¹⁷ A.M.A. Maassen, *Conscription militaire 1798-1814 : militaire dienstplicht van 1798 tot 1814 en de uitwerking hiervan in de gemeente Geulle*, Geulle 1985, p. 200.

¹⁸ Blijkens de uitkomsten van de volkstelling van 1849 betaalden met name de lichtingen 1810-1814, overeenkomend met de geboortecohorten van 1790-1794, een zware tol. Er is een 'hap' van ruim vierhonderd personen uit de bevolkingspiramide weggenomen, ten koste van de mannen die toen 55-59 jaar waren. Herleid tot mannen van 20 jaar komt het verlies op ruim achthonderd man. Volgens de voorschriften moesten van de lichtingen 1810-1814 zo'n 3.600 man in het leger worden ingelijfd, aldus Maassen, *Conscription militair*, passim. Het werkelijke aantal lag een stuk lager, want desertie kwam veel voor. P.J.H. Ubachs, *Ongewilde Revolutie : Limburgs Maastrand onder Frankrijk, 1794-1814* / m.m.v. Ingrid M.H. Evers (PSHAL; 130), Maastricht 1994, p. 61. Het verliespercentage bedroeg derhalve minstens 20 procent.

¹⁹ W.J.M.J. Rutten, De levensstandaard in Limburg van de Franse tijd tot aan de eerste wereldoorlog : een analyse van de lichaamslengte van Limburgse lotelingen, in: *SSEGL*, 40(1995), pp. 123-160, aldaar p. 148.

Het sterftcijfer in het departement was in de jaren 1808-1812 abnormaal hoog: gemiddeld per jaar bijna 27 per duizend in het arrondissement Maastricht en bijna 32 per duizend in het arrondissement Roermond.²⁰ Gewoonlijk kwam het bruto sterftcijfer niet hoger dan 22 per duizend. Deze jaren van achteruitgang werden gekenmerkt door een verhoogde activiteit van allerlei infectieziekten, waaronder dysenterie, een epidemie die sinds het laatste kwart van de achttiende eeuw Limburg niet meer met rust liet.²¹ Het sterfteoverschot is misschien nog vergroot door een terugval van het geboortecijfer, gekoppeld aan een daling van het huwelijkscijfer; in pre-industrieel Europa was dat een normale demografische reactie bij economische tegenslag.

Een lichtpuntje was dat men sedert de introductie van koepokinenting (in Nedermaas in 1801) in staat was zich beter tegen de gevreesde pokken (*variola*) te beschermen. Zoals alle Franse departementen kregen Nedermaas en Roer een *Comité de Vaccine*, sinds 1804 gevestigd te Maastricht respectievelijk Aken, met filialen in de hoofdplaatsen van de arrondissementen. Men kon er gratis een pokkenprik halen. Vergeleken echter met aangrenzende departementen waren de resultaten van de inentingscampagnes in Nedermaas pover.²² Belangrijkste oorzaken waren gebrek aan financiën en het wantrouwen tegen de vernieuwingsdrang van de Fransen, vooral als het centrale bestuur in Parijs erachter zat. Om dezelfde redenen mislukten de pogingen om de kraamzorg in het departement te verbeteren. De *Société Maternelle*, een liefdadig genootschap voor moederzorg opgericht in 1810, bleef een vleugellamme organisatie.²³ Vanaf 1815 kunnen wij de demografische ontwikkeling veel beter volgen, dankzij vrijwel ononderbroken reeksen van geboorte-, sterfte- en huwelijkscijfers (zie grafiek 1). Tot 1840 hebben zij betrekking op de onverdeelde provincie, daarna alleen op Nederlands

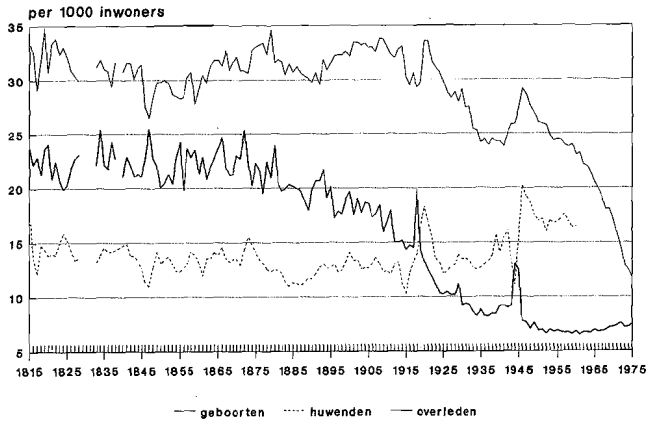
²⁰ J.F.R. Philips, Gezondheid en ziekte in Limburg in de jaren 1800-1865 : een tijd van geruisloze stilstand?, in: *SSEGL*, 36(1991), pp. 1-86, aldaar p. 46.

²¹ J.M.H. Mosmuller, Het vierde kwart van de achttiende eeuw in oostelijk Zuid-Limburg: een epidemische tijd, in: *Historische en Heemkundige Studies in en rond het Geuldal*, 2(1992), pp. 83-103.

²² Willibrord Rutten, 'Les partisans de la vaccine : het debuut van de pokkenvaccinatie in het departement Nedermaas, in: *De Maasgouw : tijdschrift voor Limburgse geschiedenis en oudheidkunde*, 115(1996), pp. 241-264.

²³ P.J.H. Ubachs, Kraamzorg in Maastricht en Nedermaas : de Société Maternelle (1810-1815) : het Genootschap voor Moederlijke Weldadigheid (1829-1845), in: *PSHAL*, 133(1997), pp. 191-213.

Grafiek 1. Demografische kerncijfers. Limburg 1815-1975

Bron: zie noot 15, noot 24, de provinciale verslagen en *Jaarcijfers voor het Koninkrijk der Nederlanden* (1892)-.

Limburg. In de jaren veertig van de negentiende eeuw en ook daarna vertoonden de beide Limburgen onderling geen structurele demografische verschillen.²⁴ De vergelijkbaarheid van de cijferreeksen blijft onaangetast.

Demografische crises, gepaard gaande met grote sterfteoverschotten zoals in de rampzalige jaren 1808-1812, hebben zich in Limburg na 1815 niet meer voorgedaan, ook niet in de jaren 1816 en 1817 toen de nood zeer hoog was gestegen. Het brood was extreem duur als gevolg van het mislukken van de graanoogst. Het platteland werd door vreemde bedelaars overstroomd, hetgeen voor het wettig gezag aanleiding was tot verscherping van de maatregelen tot wering van bedelarij.²⁵ De gegoede ingezetenen werden door de plaatselijke besturen opgeroepen de behoeftigen eten te geven.²⁶ De pastoor van Grevenbicht deed vanaf de preekstoel een dramatische oproep aan welgestelde parochianen om zich te ontfermen over de armen. Zelf gaf hij het goede voorbeeld door van zijn eigen traktement voedsel voor

²⁴ E.W. Hofstee, *De demografische ontwikkeling van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw : een historisch-demografische en sociologische studie*, s.l. 1978, tabellen 2-4.

²⁵ W. Lindelauf, De betuigeling van bedelarij in vroeger tijd, in: *Het land van Herle*, 9(1959) nr 4, pp. 83-87.

²⁶ W. van Mulken, Enkele gegevens uit het verleden van Nieuwenhagen, in: *Het Land van Herle*, 23(1973) nr 2, pp. 52-60.

de behoeftige zieken te kopen.²⁷ De regering kwam in juni 1817 de provincie te hulp met tienduizend hectoliter rogge, die beneden de marktwaarde aan de gemeenten werd verkocht.²⁸ Ondanks de aanvoer van goedkoop graan moet er in die jaren honger zijn geleden, blijkens de gemiddelde lengte van de dienstplichtigen, die drastisch naar beneden ging (zie grafiek 4). Het is welhaast een wonder dat deze hongersnood niet gepaard ging met grote epidemische sterfte. Alle voorwaarden waren ervoor aanwezig, op één na: de populatie was grotendeels nog immuun voor besmetting sedert de laatste epidemische golf in de jaren 1808-1810.

Het bruto sterftecijfer schommelde in de periode 1815-1880 tussen 20 en 22 per duizend inwoners, met af en toe uitschieters tot 25 per duizend. De cholera, die in 1832/33, 1848 en 1866/67 het gewest bedreigde, was niet algemeen genoeg om een sterfteoverschot te genereren. Ofschoon in 1845 en 1847 de aardappel oogst mislukte en in 1847 ook nog de rogge oogst, kregen deze misoogsten niet echt vat meer op de bevolkingsontwikkeling. In 1847 was er nog een bescheiden geboorteoverschot.²⁹ Een en ander neemt niet weg dat er van misoogsten een grote dreiging uitging; de heftige reactie van het huwelijks- en geboortecijfer op de aardappelcrisis getuigt ervan (zie grafiek 1).

Plaatselijk daarentegen liep de situatie wel eens compleet uit de hand. Vooral de steden waren erg kwetsbaar voor infectieziekten. Maastricht werd enkele keren onevenredig zwaar getroffen door cholera-epidemieën.³⁰ Tijdens die van 1866/67 bijvoorbeeld was tweederde van de 450 choleraslachtoffers in de provincie uit de hoofdstad afkomstig. Maastricht noteerde in 1831 (onbekende oorzaak) en 1866 (cholera) een sterftesurplus (32 respectievelijk 8 personen).³¹ In Venlo vielen de gevolgen van de cholera mee, maar

²⁷ P. Boselie, Een 'B.V.D.-onderzoek' naar priesters in 1821, in: *Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold*, 11(1990), pp. 26-27.

²⁸ *Provinciaal Blad*, (1817) nr 58. Circulaire van 23 juni 1817.

²⁹ Hofstee, De demografische ontwikkeling, p. 205, tabel 9, registreert niettemin in Limburg een klein sterfteoverschot, maar dat komt doordat bij hem de levenloos aangegeven kinderen niet inbegrepen zijn in het geboortecijfer, maar wel in het sterftecijfer.

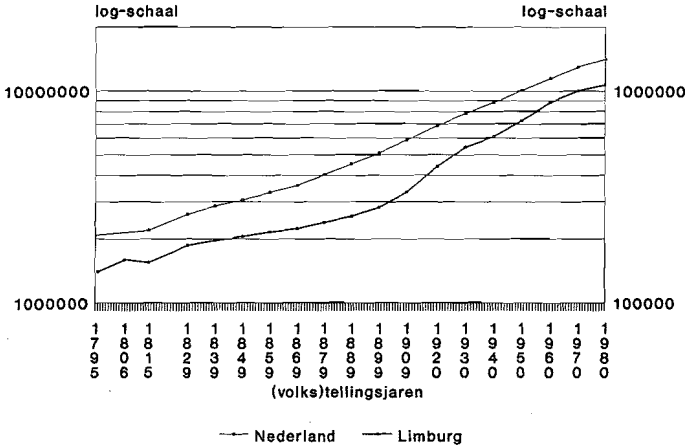
³⁰ Philips, Gezondheid en ziekte, p. 37.

³¹ Charles Gemmeke, *Maastricht : een bijdrage tot de demografisch-historische studie in het bijzonder over de periode 1830-1920*, Leuven 1961, p. 89. (Licenciaatsverhandeling Katholieke Universiteit). G.J.B. Verbeet, *Limburg op de tweesprong : welvaart en politiek dilemma, 1814-1839*, Maastricht 1978, p. 218. C. Cillekens, J. van den Boogard en B.P.A. Gales, *Geschiedenis van de watervoorziening en de waterleiding in Maastricht*, Maastricht 1988, pp. 57-63.

de stad incasseerde sterfteoverschotten in 1834 en 1847, het laatste jaar als gevolg van een combinatie van voedselschaarste en epidemieën.³² Sittard had in 1859 een sterfteoverschot.³³

Grafiek 2. Bevolkingsontwikkeling, 1795-1980. Limburg en Nederland

Bron: Volkstellingen, uitgegeven door C.B.S. en voorlopers.

Doordat het gebied verschoond bleef van catastrofale epidemieën die de bevolking van de hele provincie decimeerden, was een voorwaarde geschapen voor continue bevolkingsgroei vanaf 1815 (grafiek 2). Het bevolkingscijfer wordt gewoonlijk beschouwd als een thermometerschaal waarop men de fluctuaties in het economisch leven kan aflezen. Meer inwoners duidt op economische voorspoed, een daling van het inwonertal op achteruitgang van de economie. De periode 1815-1830 werd gekenmerkt door snelle bevolkingsgroei, waarbij (Nederlands) Limburg boven het nationaal gemiddelde van Nederland uitkwam. In vijftien jaar kwamen er dertigduizend Limburgers

³² Theo Canters, Demografische patronen, in: *Tussen twee Tricolores : een Limburgse vestigingstad onder Nederlands en Belgisch bestuur, Venlo 1815-1850* | onder red. van Fr. J. Hermans (et al.), Venlo 1990, pp. 45-50. Rob Camps, Venlo en de cholera-epidemieën van 1866 en 1867, in: *Maasgouw*, 110(1991), pp. 161-174.

³³ Thijs van Vugt (et al.), Sittards verleden na 751 jaar voor HKLS-studenten nog springlevend : een verslag van een eerste project van de vakgroep geschiedenis van de HKLS in samenwerking met het gemeente-archief Sittard, in: *Historisch Jaarboek voor het Land van Zwentibold*, 15(1994), pp. 107-117, aldaar p. 111.

bij. Kennelijk waren mensen die nog een gezin moesten stichten, optimistisch over de toekomst, want de huwelijks- en geboortecijfers gingen in de jaren twintig omhoog. Of het ook werkelijk een periode van economische dynamiek was, staat nog te bezien. Het brood was in ieder geval goedkoop, dankzij de invoer van goedkoop graan uit Rusland. Een positief teken is ook dat de onverdeelde provincie Limburg tussen 1815 en 1830 een vestigingsoverschot had van gemiddeld 625 per jaar. Of de gebieden links en rechts van de Maas daar in ongeveer gelijke mate van profiteerden, is niet bekend. Overigens kwam de bevolkingsgroei hoofdzakelijk tot stand door natuurlijke aanwas.

Keerpunt 1830

De Belgische Opstand was ook in demografisch opzicht een keerpunt in de regionale geschiedenis. De bevolkingsgroei kwam weliswaar niet tot stilstand, maar de tijd van snelle expansie was na 1830 voorlopig voorbij. In Limburg kwam onder invloed van de politieke spanningen de kentering tien jaar eerder dan in andere Nederlandse provincies. Van 1830 tot 1900 was Limburg de provincie met de laagste bevolkingsgroei van het land.³⁴ De aanpassing van het huwelijkspatroon aan ongunstige economische omstandigheden heeft daar niet weinig toe bijgedragen. Gewoonlijk werd in de pre-industriële samenleving het huwelijk uitgesteld totdat men overtuigd was van bestaanszekerheid voor zijn gezin. Aangezien het gezinsbedrijf in Limburg domineerde, ging het stichten van een gezin en het zelfstandig uitoefenen van een bedrijf vaak hand in hand. Blijkbaar waren de mogelijkheden om een eigen nering of hoeve te beginnen gering. Tot het einde van de negentiende eeuw bleef in Limburg zo'n 20 procent van elke generatie ongehuwd tegen Nederland circa 15 procent.³⁵ Hoe minder gezinnen men stichtte, des te minder kinderen er werden geboren. Ook de gemiddelde huwelijksleeftijd lag boven het landelijk cijfer. Van Poppel heeft echter aangetoond dat het

³⁴ A.M. van der Woude, Bevolking en gezin in Nederland, in: *De Nederlandse samenleving sinds 1815 : wording en samenhang* / onder red. van F.L. van Holthoorn, Assen-Maastricht 1985, pp. 19-70.

³⁵ Hofstee, Korte demografische geschiedenis, pp. 13-64, 126-130, kaart 1-2. Th. Engelen, *Fertiliteit, arbeid, mentaliteit : de vruchtbaarheidsdaling in Nederlands Limburg 1850-1960* (Maastrandse Monografieën; 45), Assen-Maastricht 1987, pp. 34-42.

huwelijkspatroon niet alleen werd bepaald door de regionaal-economische situatie. Vóór 1900 zette ook het specifieke, onlosmakelijk met het rooms-katholicisme verbonden cultuurpatroon van de regio een stempel op de huwelijkscijfers.³⁶

Als het niet lukte in Limburg een bestaan op te bouwen, zocht men zijn heil elders. Na jaren van overschotten ontstond er een tekort op de migratiebalans van gemiddeld 450 per jaar in het tijdvak 1830-1840. Toen de afscheiding van België een feit was, kwamen Limburgers die ooit waren verhuisd naar een gemeente die voortaan op Belgisch grondgebied lag, voor de keuze te staan van welk land ze staatsburger wilden zijn. Tussen 1839 en 1845 kozen ruim zeventienhonderd Limburgers van Nederlandse oorsprong voor de Belgische nationaliteit. Hieronder bevonden zich heel wat hooggeplaatste burgers en militairen, die in de dagen van de Opstand hun pro-Belgische gezindheid niet onder stoelen of banken hadden gestoken en waren uitgeweken naar België, met het vooruitzicht dat het kersverse koninkrijk fraaie posities had te verdelen bij de bestuurlijke en rechterlijke macht, het leger en de spoorwegen. Zo raakte Maastricht in enkele jaren eenvijfde van haar elite kwijt, in menig opzicht een gevoelig verlies. De vacatures die zo ontstonden, werden spoedig ingenomen door Hollandse plaatsvervangers. De scheiding van de beide Limburgen werd wellicht betreurd, maar van een massale uittocht van de bevolking richting België was geen sprake.³⁷ Het grootste deel van de bevolking vond geheel of ten dele een bestaan in de landbouw en was daardoor letterlijk en figuurlijk aan de geboortegrond en het eigen dorp gebonden.

³⁶ Frans van Poppel, *Trouwen in Nederland : een historisch-demografische studie van de 19e en vroeg-20e eeuw* (A.A.G. Bijdragen; 33), Wageningen 1992, pp. 257-272, 566-567.

³⁷ J. Grauwels, *Emigratie van Limburgers naar België, 1839-1856*, in: *'Van der Nyersen opwaert' : een bundel opstellen over Limburgse geschiedenis aangeboden aan drs M.K.J. Smeets* (Werken Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap; 7), Maastricht 1981, pp. 289-301. Verbeet, *Limburg op de tweesprong*, pp. 214-218. Nick Bos, *Lijst van Nederlands-Limburgers (1839-1845) die kozen voor de Belgische nationaliteit*, in: *Limburgs tijdschrift voor genealogie*, 19(1991) nr 2, pp. 60-64, nr 3, pp. 80-90, nr 4, pp. 112-118, 20(1992) nr 1, pp. 11-19. Nick Bos, *Migranten en optanten : de uittocht van de Maastrichtse bovenlaag na de Belgische Opstand nader beschouwd*, in: *Maaslands Melange : opstellen over Limburgs verleden Dr P.J.H. Ubachs aangeboden bij gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag* (Werken Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap; 14), Maastricht 1990, pp. 226-244. Ook verschenen als hoofdstuk in N.J.P.M. Bos, *Notabele ingezetenen : historische studies over Nederlandse elites in de negentiende eeuw*, Brunssum 1996, pp. 223-242. (Dissertatie Universiteit Utrecht). Canters, *Demografische patronen*, p. 50.

Ombuiging van het migratiepatroon

Het tekort op de migratiebalans openbaarde zich weliswaar voor het eerst in de turbulente jaren 1830, maar het bleek weldra een structureel karakter te hebben.³⁸ Zo ging van de natuurlijke aanwas, die in Limburg vóór 1870 weinig onderdeel voor de rest van het land, een aanzienlijk deel teniet. In de jaren veertig, zestig en tachtig was de uitstroom het grootst: respectievelijk 45, 58 en 40 procent van de natuurlijk aanwas ging door vertrekoverschotten verloren. In de jaren dertig, vijftig en zeventig was het verlies ongeveer eenderde. In de jaren negentig bleef het verlies beperkt tot eenvijfde, voorbode van een nieuw tijdperk.

De uittocht had te maken met geografische en economische factoren. Door de scheiding van de beide Limburgen viel de aanvoer van nieuwkomers uit het gebied ten westen van de Maas weg. Met name in steden als Maastricht, Roermond en Venlo was dit merkbaar. Langs de rijksgrens stagneerde de traditionele korteaftandsmigratie tussen naburige dorpen die voortaan tot verschillende koninkrijken behoorden. De bevolkingen aan weerskanten van de Maas, die in de ongedeelde provincie amper waren begonnen te integreren, verwijderden zich weer van elkaar, blijkens de verminderde aanwezigheid in Nederlands Limburg van personen die in België waren geboren. Hun aandeel in de totale bevolking van bijvoorbeeld Maastricht liep tussen 1859 en 1889 terug van ruim 6 naar nog geen 3 procent. Uit de geografische herkomst van mensen die in Maastricht trouwden, blijkt dat vanaf 1830 steeds minder huwelijkspartners van over de grens kwamen. In plaats daarvan trouwden Maastrichtenaren in toenemende mate met elkaar.³⁹ Roermond geeft ongeveer hetzelfde beeld. Dat betekende niet dat Limburg in een isolement raakte. Wel was sprake van een heroriëntatie. De nauwere integratie van Limburg binnen het Nederlandse staatsverband maakte dat daar het migratiepatroon werd omgebogen van oost-westelijke in noordelijke

³⁸ J. Wachelder, De migratie in Limburg in de laatste eeuw, *SSEGL*, 3(1957), pp. 98-212.

³⁹ W.J.M.J. Rutten, Huwelijk en partnerkeuze in een grensstad (circa 1830-1910) : verschuivingen in de geografische herkomst van huwelijkspartners te Maastricht vóór en ná de scheiding van de beide Limburgen, in: *Eenheid en scheiding van de beide Limburgen* (Maaslandse Monografieën; 52), Leeuwarden-Maastricht 1989, pp. 95-124.

richting.⁴⁰ In de provincie als geheel werd het contingent inwoners van Belgische oorsprong gehalveerd (2,6 in 1849 en 1,3 procent in 1889). Omgekeerd verminderde in de aangrenzende Belgische provincies (Limburg en Luik) het aandeel van ingezetenen van Nederlandse origine, wat niet wegneemt dat het Luikse industriebekken aantrekkingskracht bleef uitoefenen op Zuid-Limburgse pendelaars.⁴¹ Van een gebied met aantrekkingskracht werd Limburg een doorgeefluik van arbeidspotentieel. Hoe was dit mogelijk?

Limburg, reservoir van arbeidskrachten

De scheiding van de beide Limburgen als zodanig was niet de belangrijkste reden waarom Limburg tot 1900 permanent een vertrekoverschot hield. Doorslaggevend was de achterstand in economische ontwikkeling. De middelen van bestaan waren ontoereikend voor de hele beroepsbevolking.⁴² Om te overleven werden allerlei strategieën beproefd. Bij gebrek aan werk waren Limburgers bereid te dienen als remplaçant in het leger. In het westen van het land was men bereid voor een dienstvervanger een aanzienlijk bedrag neer te tellen, dat opliep van f 500 à f 600 in de jaren 1860 naar f 800 à f 900 in de jaren 1880-1890.⁴³ Een landarbeider uit Limburg moest drie jaar lang hard werken om zoveel geld te verdienen.⁴⁴ Veel remplaçanten uit de provincies Zuid-Holland en Utrecht blijken uit Limburg afkomstig. De Limburgers zelf namen over het algemeen

⁴⁰ J.F.R. Philips, Genealogieën als bron voor historisch-demografisch geschiedenis, in: *Huldeblijk : bundel opstellen aangeboden aan de genealoog Jan J.M.H. Verzijl*, Roermond 1967, pp. 175-194, aldaar p. 184.

⁴¹ P.D.R. Stokvis, Nederland en de internationale migratie, in: *De Nederlandse samenleving sinds 1815* / onder red. van Van Holthoon, pp. 71-92. E. Jansen, *De migratie van Nederland naar de Belgische grensstreek*, Tilburg 1979. (Doctoraal scriptie Economische Hogeschool).

⁴² De ontwikkeling van de Limburgse industrie werd gefrustreerd doordat Bismarck na de stichting van het Duitse keizerrijk de grenzen sloot voor producten van de Limburgse textiel- en papiernijverheid.

⁴³ E.W.R. van Roon, De dienstplicht op de markt gebracht : het fenomeen dienstvervanging in de negentiende eeuw, in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 109(1994) nr 4, pp. 613-637.

⁴⁴ *Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den landbouw in Nederland*, vierde deel, 's-Gravenhage 1890, bijlagen K-L.

een plaatsvervanger uit de eigen provincie.⁴⁵ Deze provincie was gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw ook een belangrijke rekruteringsmarkt voor kloosterlingen. Naast ideële motieven hebben ook economische motieven daarbij een rol gespeeld.⁴⁶ Het was natuurlijk een minderheid die ervoor koos remplaçant te worden of het klooster in te gaan. De massa vond een andere oplossing. Duizenden Limburgers zochten een bestaan over de grens als pendelarbeider, als seizoenwerker of men emigreerde later voorgoed. Jonge vrouwen vonden een betrekking als dienstmeid bij goeude families in steden als Brussel, Luik, Antwerpen en Aken.⁴⁷ Van de vertrekoverschotten die in Limburg vóór 1900 werden gerealiseerd, kwam 90 procent voor rekening van emigratie naar het buitenland. Overzeese emigratie, in Nederland sterk in opkomst vanaf de aardappelpcrisis van 1846, is in Limburg nooit zo aangeslagen als in andere provincies van ons land.⁴⁸ Slechts een beperkt aantal keuterboeren en dagloners, afkomstig uit de Peel en de omgeving van Montfort en Sittard, waagden in de negentiende eeuw de oversteek naar de nieuwe wereld.⁴⁹ Het leeuwendeel van de Limburgse landverhuizers zocht het dichterbij huis. In het Rijnland en het Roergebied bestond sinds de opkomst van de industrie in de jaren 1860 een grote vraag naar arbeidskrachten. De relatief hoge lonen lokten veel arbeiders van het platteland naar de Pruisische industriegebieden, niet om er

⁴⁵ Vriendelijke mededeling van drs E.W.R. van Roon, d.d. 27 december 1995. Zie ook E.W.R. van Roon, *De rekrutering voor de nationale militie in Zuid-Holland 1880-1900*, in: *Holland, regionaal-historisch tijdschrift*, 26(1993) nr 3, pp. 151-170.

⁴⁶ M.M.M. Bohnen, *Geschiedenis van de Broeders van Maastricht, 1840-1880 : een prosopografisch onderzoek naar herkomst en werkzaamheden der Broeders*, Nijmegen 1988. (Doctoraal scriptie Katholieke Universiteit).

⁴⁷ Annelies Dassen, 'Gevraagd voor Brussel: R.K. meisje': Limburgse dienstmeisjes in België, in: *Vrouwen tussen grenzen : Limburgse vrouwen in de 19e en 20e eeuw* / onder red. van Hélène Vossen (et al.), Roermond-Venlo 1990, pp. 76-94.

⁴⁸ Nederlandse plaatsnamen in Amerika herinneren aan de herkomst van de kolonisten, maar tevergeefs zal men zoeken naar Limburgse toponiemen op de kaart van de Verenigde Staten!

⁴⁹ Deze Limburgers vestigden zich zoals zoveel Nederlanders bij voorkeur in Noord-Amerikaanse staten, gelegen langs Lake Michigan. Wachelder, *De migratie in de laatste eeuw*, pp. 162-167. G.C.P. Linssen, *Emigratie van Limburgers naar Amerika*, in: *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, 35(1972), pp. 209-225. Anja F.M. Koeweyden-Wijdevan, *Vergeeten emigranten*, in: *Spiegel Historiael*, 19(1984) nr 3, pp. 120-124. M.J.H.A. Schrijnemakers, *Vier Geleense families naar Saint Bernard, Nebraska*, in de Verenigde Staten van Noord-Amerika (1878-1879), in: *Geleene door de eeuwen heen* / onder red. van A.H.M.L. van Wall (Cultuur Historische Uitgaven; 2), Geleene 1990, pp. 91-124.

te blijven maar om te profiteren van het verschil in koopkracht: een hoog Pruisisch loon besteed in het goedkope Limburg maakte het mogelijk te volstaan met werken in lente, zomer en herfst. Wie hard werkte, kon geld opzij leggen om een eigen keuterboerderijtje te beginnen. De trekarbeid is een fenomeen dat nader onderzoek verdient. Vele Limburgers staken de grens over om seizoenwerk te verrichten als steenbakker, landarbeider, grondwerker of bouwvakker.⁵⁰ De trekarbeid naar Duitsland begon onmiddellijk na Pasen en men keerde pas terug met de najaarskermis of later als men nog genoeg kracht overhad om deel te nemen aan het binnenhalen van de bietenoogst.

Niet alleen landloze dagloners en arbeiders, maar ook menig keuterboertje kon overleven met het geld dat hij als trekarbeider in het Roergebied of het Rijnland had verdiend. De boerin, toch al zwaar belast door haar taken in de huishouding en op de boerderij, deed zolang het werk van haar man erbij. De wijze waarop binnen het gezinsbedrijf de trekarbeid werd ingepast, verklaart waarom nog begin twintigste eeuw de arbeidsparticipatie van vrouwen in het zuiden van Limburg heel hoog was, vergeleken met de rest van het land.⁵¹ De seizoenarbeid was overigens niet uitsluitend een aangelegenheid van de mannelijke kostwinner. Dikwijls gingen vrouw en kinderen vanaf een jaar of negen met hem mee. De jongste kinderen probeerde men uit te besteden, maar als dat niet ging, dan moesten ze mee naar de veldovens.⁵² Het vee werd verkocht of uitgeleend. Voor vertrek werden ramen en deuren van de woning dichtgespijkerd, ter bescherming van de schamele bezittingen. Sommige dorpen maakten in de zomer een uitgestorven indruk.⁵³ Aan de andere kant van de grens leefden de gezinnen van de steenbakkers vaak onder erbarmelijke omstandigheden in provisorische houten keten.⁵⁴ Daar

⁵⁰ Kusters, Johan, *De tocht der duizenden : Maaslandse brikkenbakkers naar Duitsland 1840-1914* / Stichting Erfgoed Eisden e.a. (Losse Studies; 3), Eisden 1998.

⁵¹ Theo Engelen en Petra Kalkman, *Vrouwenarbeid en zijn demografische achtergronden : een momentopname in Nederland anno 1909*, in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 17(1991) nr 3, pp. 295-323. Zie de kaarten op pp. 312-315.

⁵² Er zijn oude foto's waarop brikkenbakkers uit Thorn en Swartbroek poseren met baby's op hun arm. Winnie van Oorschot, *Swartbroek, verleden en heden : de geschiedenis van een kerkdorp van Weert*, Weert 1993, pp. 109-111.

⁵³ Remigius Dieteren, *De migratie in de mijnstreek, 1900-1935* (Bijdragen tot de sociale en economische geschiedenis van het zuiden van Nederland; IX), Nijmegen 1962, pp. 59-60.

⁵⁴ J.G.T. Bouwens, *De Munstergelaense brikkebekkesj*, in: *Munstergeleenen : een monografie over een Limburgse gemeente*, Munstergeleenen 1963, pp. 247-259.

stond tegenover dat men in Duitsland in een maand of vijf evenveel verdiende als anders in een heel jaar. Keerzijde van de medaille was dat de agrarische arbeidsmarkt in Limburg behoorlijk verstoord raakte.⁵⁵ Volgens G.F.R. Corten (1833-1917), die als landbouwleraar de hele provincie sinds 1870 doorkruiste en als enquêteur optrad voor de staatscommissie van 1886, deden in Limburg eind jaren tachtig minstens twintigduizend mannen en vrouwen aan de grote trek mee.⁵⁶ In de gemeente Stein bijvoorbeeld werkte in de jaren 1870 30 tot 40 procent van de actieve bevolking over de grens.⁵⁷ De exodus kreeg door de landbouwcrisis een structureel karakter, want de grotere boeren moesten onder druk van de dalende inkomsten bezuinigen op de kosten van loonarbeid. In die jaren bleef men meer en meer in Duitsland hangen. Van 1876 tot 1940 maakten Limburgers 20 tot 30 procent uit van het totale aantal Nederlandse emigranten.

Voorts was er nog een grote groep pendelaars die vanuit de Zuid-Limburgse grensgemeenten dagelijks naar Aken en omgeving trokken om er te werken in textiel fabrieken, mijnen of hoogovens. De pendel was dikwijls een rechtstreekse voorbereiding tot blijvende vestiging in een buitenlandse werkgemeente.⁵⁸ Toen de Eerste Wereldoorlog uitbrak, was het met de pendel van de ene op de andere dag gedaan.

Gezondheid

Ondanks de enorme emigratieoverschotten bleef de Limburgse bevolkingsgroei tot 1870 nog redelijk op peil doordat het niveau van de sterftcijfers aanvankelijk beneden het landelijk gemiddelde lag. Het verschil bedroeg, na standaardisatie van de samenstelling van

⁵⁵ J. Lucassen, *Naar de kusten van de Noordzee : trekarbeid in Europees perspectief, 1600-1900*, Gouda 1984, p. 215. In de jaren zestig en zeventig waren de lonen flink gestegen, toen het de landbouw voor de wind ging. Maar toen de prijzen kelderden als gevolg van massale import van Amerikaans graan, bleef de door de landbouwers en andere werkgevers vurig gewenste aanpassing van de lonen aan de gewijzigde omstandigheden uit.

⁵⁶ *Uitkomsten van het onderzoek naar de toestand van den landbouw*, (deel 3), 's-Gravenhage 1890, rapport XCII, p. 15.

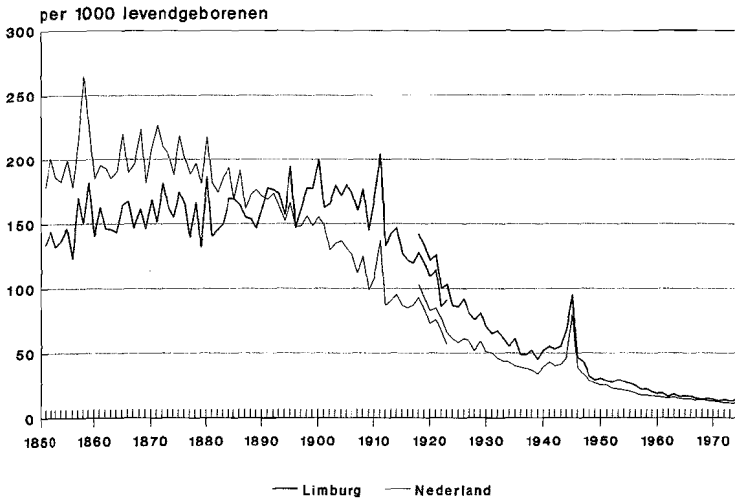
⁵⁷ Remigius Dieteren O.F.M. en J.F.R. Philips, *Stein, een achterland werd bruggehoofd : historisch overzicht van gemeente en bevolking*, Stein 1962, pp. 78-82.

⁵⁸ Wachelder, *De migratie in de laatste eeuw*, p. 156.

bevolking naar leeftijd en geslacht, rond 1850 zo'n 20 procent. Maastricht kwam in de jaren 1850-1859 nog niet voor in de top vijftien van steden met de hoogste sterftcijfers. De provincie was arm maar toch gezond, gerekend naar maatstaven van toen.⁵⁹ Na 1875 echter vond een verschuiving in het sterftepatroon plaats. Weliswaar daalde ook het Limburgse bruto sterftcijfer, maar het proces ging veel langzamer dan in de meeste andere provincies. Rond 1900 lag de (gestandaardiseerde) sterfte in Limburg opeens 9 procent boven het nationale gemiddelde. Door de combinatie van emigratie en relatief hoge sterftcijfers raakte vanaf 1870 de bevolkingsgroei in Limburg steeds verder achterop bij die in de rest van het land. Dit duurde tot ongeveer 1900. Met name de zuigelingensterfte bleef onwrikbaar op hetzelfde niveau staan (grafiek 3). Van 1850 tot 1890 schommelde het zuigelingensterftcijfer tussen 140 en 180 promille. Daarna ging de zuigelingensterfte, tegen de nationale tendens in, zelfs omhoog. Het bewoog zich in de periode 1890-1910 tussen 160 à 200 per duizend levend aangegeven kinderen.

Grafiek 3. Zuigelingensterfte, 1851-1975. Limburg en Nederland

N.B.: tot 1923 per 1.000 levend aangegeven kinderen.

Bron: zie noot 15, noot 24, de provinciale verslagen en *Jaarcijfers voor het Koninkrijk der Nederlanden* (1892)-.

⁵⁹ Philips, *Gezondheid en ziekte*, passim.

De schrikbarende hoge zuigelingensterfte in het zuiden van Nederland, met 's-Hertogenbosch, Breda en Maastricht als trieste recordhouders, hield rond de eeuwwisseling de gemoederen bezig van tijdgenoten als de politici Aalberse en Truyen. De laatste hield de huwelijksvruchtbaarheid, die in het katholieke zuiden extreem hoog was, verantwoordelijk voor de hoge zuigelingensterfte. Recent is het vraagstuk opnieuw geanalyseerd door de demograaf Van Poppel.⁶⁰ Hij toont aan, via multivariate analyse, dat het percentage katholieken en de hoogte van de zuigelingensterfte met elkaar samenhangen, een statistisch verband dat ook na uitschakeling van de factoren huwelijksvruchtbaarheid, inkomen en urbanisatie intact blijft. Geïnspireerd door antropologisch onderzoek naar gedrag en cultuur in de Noord-Brabantse Kempen in de negentiende eeuw, oppert Van Poppel de hypothese dat de kindertjes letterlijk ten offer vielen aan de strenge fatsoensnormen, die door de katholieke clerus werden gepredikt; en dit met zoveel succes dat jonge moeders, bevangen door een misplaatst schaamtegevoel, gingen denken dat borstvoeding onzedig was. Maar hij gaat dan wel eraan voorbij dat priesters tijdens hun opleiding, waarin ook aandacht werd besteed aan de pastorale aspecten van geneeskunde en gezondheidsleer, kregen geleerd dat borstvoeding moederplicht is, omdat moedermelk een gave van de Schepper is.⁶¹

Flesvoeding of het uitbesteden van de baby aan een min was volgens katholieke normen anno 1880 alleen in bijzondere omstandigheden geoorloofd. Niet alleen ziekte van de moeder was een geldig excuus, maar ook was het toegestaan de fles te gebruiken als zij moest helpen de kost te verdienen.⁶² Het laatste was, zoals wij hebben gezien, op het Limburgse platteland sinds de agrarische depressie meer regel dan uitzondering. Borstvoeding maakte in toenemende mate plaats voor weinig hygiënische flesvoeding, met als gevolg dat

⁶⁰ F. van Poppel, *Religion and Health : Catholicism and Regional Mortality Differences in Nineteenth-Century Netherlands*, *Social History of Medicine*, 5(1992) nr 2, pp. 229-253.

⁶¹ 'Unde patet, certum esse officium matris, non fraudare infantem cibo a Deo ipso ad hoc sibi dato, sed suo ipsius lacte nutrire', schrijft de Akense medicus Carl Capellmann in *Medicina pastoralis*, Aken 1893, p. 47. Het boek verscheen voor het eerst in 1877. De Duitse en de Latijnse edities beleefden tientallen herdrukken en waren een vast item in iedere seminariebibliotheek.

⁶² Capellmann, *Medicina pastoralis*, pp. 48-49: inkomstenderving was een grond waarop moeders zich ontheven mochten achten van de morele verplichting tot borstvoeding, voorzover die inkomsten noodzakelijk waren om de levensstandaard te handhaven die binnen de eigen stand gebruikelijk was.

nog meer zuigelingen omkwamen. De pastoor, de onderwijzer, de burgemeester en andere notabelen, voorzover ze contact hadden met het gewone volk, waren van deze ontwikkeling getuige, maar ze waren er niet voor aansprakelijk. Hooguit kan men de elites het verwijt maken dat ze wel erg lang hebben staan toekijken, voordat het tot hen begon door te dringen dat het de hoogste tijd was om in te grijpen.

Een probleem was ook dat in de meeste dorpen geen geneeskundige was gevestigd. Nergens was de situatie zo slecht als in Limburg, waar anno 1878 voor gemiddeld elke 2.600 inwoners maar één geneeskundige beschikbaar was, terwijl het landelijk gemiddelde 1 op 2.000 bedroeg.⁶³ Als een volwassen kostwinner ernstig ziek was, dan liet men desnoods van ver een dokter komen, maar bij jonge kinderen en ouden van dagen bespaarde men zich de moeite en de kosten, temeer omdat men de ervaring had opgedaan dat de dokter meestal machteloos stond. Er zijn over de jaren 1875-1879 gegevens die laten zien hoeveel patiënten die in levensgevaar verkeerden door een geneeskundige werden behandeld, hoe minimaal die behandeling ook was. Dan blijkt dat heel wat zuigelingen kwamen te overlijden zonder dat er een dokter bij het kind was geweest. In sommige gemeenten, bijvoorbeeld in de Peel, had 40 tot 80 procent van de overleden zuigelingen geen geneeskundige behandeling gekregen.⁶⁴ Al in de Franse Tijd was verkeerde voeding onderkend als oorzaak van zuigelingensterfte⁶⁵, maar er waren op het Limburgse platteland te weinig medici om nuttige kennis op het gebied van de openbare en de persoonlijke hygiëne aan de bevolking door te geven. Zij zagen het trouwens niet eens als hun taak. In sommige steden bestonden gezondheidscommissies en verenigingen tot verbetering van de volksgezondheid, die het karakter hadden van een adviesorgaan voor de plaatselijke overheid. Zij hadden echter geen bevoegdheden. Op preventief vlak waren ze nogal passief; zij kwamen alleen in actie bij calamiteiten zoals het uitbreken van een epidemie. Het heeft ook lang geduurd voordat in Limburg de pokkenvaccinatie algemeen in zwang kwam. Provinciale Staten hadden geen geld over voor stimulering van inentingscampagnes. Ondanks herhaald aandrin-

⁶³ Meegerekend 46 Pruisische en Belgische dokters die toestemming hadden gekregen om op het grondgebied van de Nederlandse provincie de geneeskunde uit te oefenen.

⁶⁴ W.J.M.J. Rutten, *Volksgeneeskunde in sociaal-historisch perspectief : Limburg in het laatste kwart van de negentiende eeuw*, in: *SSEGL*, 33(1988), pp. 100-113.

⁶⁵ Ubachs, *Kraamzorg*.

gen van de minister van Binnenlandse Zaken kreeg Limburg geen provinciale inentingsverordening. Er werd door de gewestelijke autoriteiten weinig aandrang uitgeoefend op de Limburgers om zich te laten inenten. Vaccinatie maakt deel uit van het burgerlijke beschavingsoffensief dat wortelde in de cultuur van vrijzinnige protestanten in Noord-Nederland. Met hun ideologie, die doordrenkt was van het verlichte streven naar een deugdzaame natie, had de Limburgse elite weinig of geen affiniteit. De meeste provincies kenden sedert de jaren 1820 een gewestelijke inentingsverordening, maar het provinciaal bestuur van Limburg wachtte af totdat Den Haag een regeling oplegde.⁶⁶

Het is deze houding van non-interventie van de Limburgse notabelen waaraan nieuwe leiders als mgr H. Poels en jhr Ch. Ruys de Beerenbrouck zich later zouden gaan storen. In het algemeen stond Limburg niet in de voorhoede bij de acceptatie van gezondheidsvoorzieningen. Dit proces kwam pas vanaf 1890-1900 in een stroomversnelling toen twee bewegingen bij elkaar kwamen: de katholieke emancipatie en het streven naar emancipatie van het randgewest Limburg. Sindsdien stond de gezondheidszorg hoog op de agenda van de gewestelijke politiek.⁶⁷

Pauperisme

In de negentiende eeuw leefde een groot deel van bevolking in ellendige omstandigheden: de werktijden waren lang en de verdiensten laag. Het werk was ongezond en gevaarlijk. De huisvesting liet alles te wensen over. De hoge kindersterfte is al gememoreerd. De sociale misère kennen wij vooral uit beschrijvingen van de toestand in de oude fabrieksstad Maastricht, zoals de artikelen van kapelaan J.H. Wijnen (1838-1909) over de kinderarbeid en de rapportage van de parlementaire enquêtecommissie van 1887.⁶⁸ Het pauperisme was echter geen product van het industriële kapitalisme. Het was een

⁶⁶ Willibrord Rutten, *'De vreselijkste aller harpijen' : pokkenepidemieën en pokkenbestrijding in Nederland in de 18e en 19e eeuw : een historisch-demografische en sociaal-historische studie* (A.A.G. Bijdragen; 36), Wageningen 1997, pp. 357-359.

⁶⁷ Rudolf Philips, *Gezondheidszorg in Limburg : groei en acceptatie van de gezondheidsvoorzieningen 1850-1940* (Maaslandse Monografieën; 32), Assen 1980, pp. 350-362.

⁶⁸ Samengevat door E. Roebroek, Ontkerkelijking en veranderende sociaal-economische structuur te Maastricht in de negentiende eeuw, in: *SSEGL*, 11(1966), pp. 1-117, aldaar pp. 74-88.

erfenis van de pre-industriële maatschappij en een structureel probleem in heel de provincie, inclusief het platteland. Sommige sociale wantoestanden werden door de opkomst van de grootindustrie verzacht, andere kregen juist extra scherpe kantjes. De aardewerkfabrikant Regout en de papierfabrikant Lhoëst lieten in 1864 respectievelijk 1878 voor hun arbeiders betaalbare woningen bouwen, al was het op kleine schaal. Later werden deze mensenspakhuisen verguisd, maar voor die jaren waren het comfortabele onderkomens.⁶⁹

Op initiatief van dezelfde fabrikanten kwamen in de jaren 1850 fabrieksfondsen tot stand, die aan de arbeiders uitkeringen verstrekten bij ziekte, ongeval of overlijden. De werknemers betaalden een zeker percentage van hun loon als premie, terwijl ook de werkgever regelmatig een bedrag in het fonds stortte.⁷⁰ Zulke fondsen kwamen overigens niet uit de lucht vallen. De voorgeschiedenis van het steunfonds van de Domaniale Mijn te Kerkrade laat zien dat deze voorzieningen voortbouwden op oude tradities van zelfredzaamheid die teruggaan tot het Ancien Regime. Nieuw is dat de werkgever in toenemende mate bij de onderlinge hulpfondsen werd betrokken.⁷¹ Dankzij de grootschaligheid van de onderneming was het mogelijk de financiële risico's van ziekte, ongeval en dood te spreiden over het hele personeelsbestand. Zo'n voorziening was in de mijnbouw, de papiernijverheid, de aardewerk- en glasindustrie bepaald geen luxe. Bedrijfsongevallen en beroepsziekten als vergiftiging en silicose kwamen veel voor. De feitelijke sterfte onder *faïenciers* in dienst van de firma Regout was het dubbele van wat men naar maatstaven van die tijd mocht verwachten, rekening houdend met hun leeftijd, geslacht en woonomgeving.⁷² Ook in de papierindustrie liep men extra risico. Vrouwen die de lompen (grondstof voor pa-

⁶⁹ Ad van Iteron, 'Vader, Raadgever en Beschermer': *Petrus Regout en zijn arbeiders 1834-1870: stijlen van werving, behoud en beheersing van arbeid in fabrieksregimes in de beginjaren van de Westeuropese industriële revolutie*, Maastricht 1992, pp. 138-167.

⁷⁰ A.J.Fr. Maenen, *Petrus Regout 1801-1878: een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van Maastricht* (Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland; 7), Nijmegen 1959, pp. 383-396. *Honderd jaren papierfabriek, 1850-1950*, Maastricht 1950, p. 33.

⁷¹ B.P.A. Gales, 'Heilige domanialis, bitte für uns!': wat leren archieven over ongevallen en sociale zekerheid op de Domaniale mijn in het begin van de negentiende eeuw?, in: *Achter de Minderbroeders: opstellen over bijzondere stukken en voorwerpen van het Rijksarchief in Limburg* / onder red. van Régis de la Haye (et al.) (Publicaties Rijksarchief Limburg; 4), Maastricht 1996, pp. 291-332.

⁷² M.Th.L.W. Boersma, Had dokter Schols gelijk?, in: *De Maasgouw*, 103(1984), pp. 41-44.

pier) moesten sorteren, ademen hoge concentraties stof in. Arbeiders die bij de bleekkasten stonden te werken, werden blootgesteld aan ontsnappende chloorgassen.⁷³ Anders dan men wellicht zou verwachten, was de totale sterfte onder de Kerkraadse mijnwerkers, ondanks de dodelijke ongevallen, geringer dan die van andere beroepsgroepen, maar dat kwam doordat vooral gezonde arbeiders mijnwerker werden.⁷⁴

De grootschaligheid en de arbeidsdeling die daarmee gepaard ging, kon ook negatieve effecten sorteren. Kinderarbeid was een algemeen verschijnsel, althans vanaf twaalf jaar. Arbeid verricht in loondienst door nog jongere kinderen kwam in de provincie praktisch niet voor, behalve in Maastricht waar rond 1860 een vijfde van de jongens en een tiende van de meisjes van tien en elf jaar in loondienst was, vooral - maar niet uitsluitend - in de aardewerk-, glas- en papierfabrieken.⁷⁵ In de grootindustrie konden ze voor de fabrikant nuttig werk verrichten door de ver doorgevoerde arbeidsdeling. Werknemers brachten dikwijls hun eigen kinderen mee naar de fabriek. De werkzaamheden waren licht, maar de 'gamins', zoals ze werden genoemd, maakten lange dagen van elf uur en het aanvangsloon was aangepast aan hun leeftijd, dat wil zeggen extreem laag. Steeds vaker werden jonge kinderen in het productieproces ingeschakeld, nog voordat zij het lager onderwijs hadden voltooid. In die zin was er sprake van een verslechtering ten opzichte van vroeger. Het misbruik van de arbeid van kinderen deed in Maastricht niet onder voor de situatie elders in den lande.

De initiatiefwet van Samuel van Houten (19 september 1874, Stbl. no. 130) riep deze ontwikkeling een halt toe. Fabrieksarbeid beneden de leeftijd van twaalf jaar was voortaan verboden. Dat is nog niet hetzelfde als alle voor loon verrichte arbeid, want een uitzondering werd gemaakt voor arbeid, betaald of onbetaald, door jonge kinderen in de huisnijverheid, de landbouw (veldarbeid) en in de huishouding (persoonlijke en huiselijke diensten). Met een paar jaar vertraging werd het verbod ook in Maastricht van kracht.⁷⁶ De lokale fabrikan-

⁷³ Koninklijke Nederlandse Papierfabriek : een industrieel-archeologische verkenning (Deelrapport Werkgroep Industriële Archeologie Maastricht; 4), Maastricht 1989, pp. 49-55.

⁷⁴ Gales, 'Heilige domanialis', p. 317.

⁷⁵ *Uitkomsten van de volks- en beroepstelling, gehouden op 31 december 1859.*

⁷⁶ A. Postma, Een onbekende enquête uit 1877, in: *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, 36(1973), pp. 216-260.

ten hadden in de praktijk weinig hinder van de maatregel. De jonge kinderen werden opgevolgd door oudere van twaalf tot veertien jaar, die fysiek sterker waren en dikwijls ook nog konden lezen en schrijven.⁷⁷ Vooral in dit opzicht heeft het kinderwetje van Van Houten succes gehad. In combinatie met een door de bedeling verplicht gesteld bezoek van de armenscholen hielp de wet het analfabetisme terugdringen. Ten minste in Maastricht wisten de nakomelingen van de gezinshoofden die rond 1850 werden bedeed, hun kans op stijging op de sociale ladder te verhogen. Van deze bedeeden van de tweede generatie, die vanaf ongeveer 1875 op de arbeidsmarkt kwam, was 36 procent analfabeet, tegenover 60 procent in de eerste generatie.⁷⁸

Ofschoon Regout en andere ondernemers hun fabrieken uitbreidden en het personeelsbestand navenant groeide, was de Maastrichtse arbeidsreserve nog lang niet uitgeput. Het omringende platteland zorgde bovendien voor continue aanvoer van werkzoekenden. Zolang er genoeg aanbod was, bleven de lonen voor ongeschoolde arbeid onverantwoord laag. De Maastrichtse papierfabrikant Léon Lhoëst berekende anno 1887 dat de gemiddelde arbeider per maand bijna dertien gulden tekortkwam om behoorlijk te kunnen leven, hetgeen impliceerde dat een maandloon van zestig gulden niet toereikend was om een gezin te onderhouden.⁷⁹ Vrouwen- en kinderarbeid was niet alleen voor de kroostrijke gezinnen pure noodzaak.

Armenzorg

Het meest uitgebreide onderzoek naar de armenzorg in Limburg is de studie van Gales en anderen naar het Burgerlijk Armbestuur te Maastricht (1796-1996), een openbare instelling voor alle gezindten. In het boek staat trouwens ook veel informatie over de overige instellingen van armenzorg in de hoofdstad, zoals de rooms-katholieke armentafels, protestantse diaconieën, het joodse armbestuur en

⁷⁷ Maenen, Petrus Regout, pp. 328-329.

⁷⁸ Marleen Theunissen, *Armoede en armenzorg in Maastricht in de XIXe eeuw : peiling naar de evolutie in 30 families*, Leuven 1971, pp. 96-97. (Licentiaatsverhandeling Katholieke Universiteit).

⁷⁹ J.F.R. Philips, Een periode van sociale kentering (1880-1890), in: *Miscellanea Trajectensia : bijdragen tot de geschiedenis van Maastricht* (Werken uitgegeven door het Limburgs geschied- en oudheidkundig genootschap; 4), Maastricht 1962, pp. 661-693, aldaar p. 672.

particuliere organisaties. Het Burgerlijk Armbestuur zorgde voor een minieme basisuitkering. De kerkelijke bedeling was er ter aanvulling. Meestal week in Maastricht het bedeelde bedrag per inwoner niet veel af van het gemiddelde voor heel Nederland, afgezien van de periode na 1885 toen er een behoorlijke afwijking ten nadele van Maastricht ontstond. De zuidelijkste stad van Nederland blijkt echter niet model te kunnen staan voor andere steden. Zo was bijna nergens de openbare ('burgerlijke') armenzorg zo omvangrijk. Het grootste deel van de inkomsten van de Maastrichtse armbesturen kwam uit bezit. In andere Nederlandse steden waren vooral collectes en de indirecte belastingen een belangrijke bron van inkomsten.⁸⁰

In doorsneejaren als 1841 en 1843 kreeg 7 tot 12 procent van de Limburgse bevolking iets van de bedeling. In 1846, een crisisjaar, liep dat percentage op tot 16 procent.⁸¹ Steden als Roermond en Maastricht hadden veel hogere bedelingscijfers, maar het blijkt dat de ondersteuning van de huiszittende armen hoofdzakelijk bestond uit incidentele, medische bedeling: gratis medicamenten, kosteloze behandeling door een dokter of vroedvrouw of een uitkering in geld of natura bij ziekte. De armen die permanent door de armbesturen werden bedeed - weeskinderen, bejaarden en invaliden - vormden maar een fractie van de stadsbevolking.⁸² De ondersteuning bestond gewoonlijk uit brood, kolen en geld om de huur te betalen. Voor het gros van de behoeftigen functioneerde de armenzorg als een ziekenfonds annex ziekenkas *avant la lettre*, bedoeld om de financiële gevolgen van ziekte te verzachten. Wat betreft de armbesturen moest de medische zorg prioriteit krijgen, want het was het krachtigste instrument om armoede te voorkomen.⁸³ Ook de doodkist kwam op rekening van het armbestuur. Werkloosheid als zodanig was dikwijls onvoldoende reden om voor ondersteuning in aanmerking te komen. Werklozen werden al gauw van luiheid beticht.⁸⁴ Er moest sprake zijn van verzwarende omstandigheden: een kinderrijk gezin, ouder-

⁸⁰ B.P.A. Gales (et al.), *Het burgerlijk armbestuur : twee eeuwen zorg voor armen, zieken en ouderen te Maastricht 1796-1996*, Maastricht 1997, pp. 223-244.

⁸¹ J.F.R. Philips, *De armenzorg in Maastricht*, p. 25, aangehaald bij Th.L.A.M. Seelen, *De armenzorg in Venlo vanaf de Franse tijd tot het midden der negentiende eeuw*, Venlo s.a., p. 36.

⁸² Theunissen, *Armoede en armenzorg*, p. 14. G.G.J. Cabbollet, *Armoede en armenzorg te Roermond (1854-1870)*, Nijmegen 1983. (Doctoraal scriptie Katholieke Universiteit).

⁸³ Gales, *Het burgerlijk armbestuur*, pp. 251-289.

⁸⁴ Peer Boselie, *Armenzorg in Sittard, 1800-1870*, in: *Sittard uit bronnen geput*, (band II), Sittard 1993, pp. 469-484.

dom, ziekte of invaliditeit. Het is dan ook logisch dat losse arbeiders en dagloners, als ze zonder werk zaten, iedere kwaal aangrepen om een gift van de liefdadigheid los te krijgen.

In de steden waren de voorzieningen het meest uitgebreid. Naast een burgerlijk armbestuur voor de algemene armen had elke godsdienstige gezindte een eigen armbestuur, met dikwijls daaraan verbonden een godshuis voor weeskinderen, zieken en ouden van dagen.⁸⁵ Aangezien de filantropie één van de weinige domeinen was waarin vrouwen uit de gegoede burgerij zich maatschappelijk konden manifesteren, bestonden er ook liefdadige comités die door welgestelde dames werden bestuurd en gefinancierd.⁸⁶ In een stad als Venlo opereerde in de tweede helft van de negentiende eeuw een tiental instellingen voor de armen.⁸⁷ Wie door het ene armbestuur werd afgewezen, waagde een kans bij de volgende liefdadige instelling. Vanaf circa 1850 verscheen een nieuwe ster aan het firmament van de liefdadigheid: de verenigingen van Sint Vincentius. Zij onderscheidden zich van de gevestigde armbesturen door hun visie op het pauperisme en de armenzorg. Het uitdelen van aalmoezen was voor de gegoede burgers vooral een symbool geweest van hun status en een manier om mensen aan zich te verplichten. Zij beleefden genoeg aan het uitdelen van tegoedbonnen voor kolen, brood of voedzame soep.⁸⁸ Echter, de Vincentianen vatten de liefdadigheid meer op als een morele verplichting en een christelijke deugd. Ze wilden meer doen dan alleen aalmoezen uitdelen. De Vincentianen gingen veelvuldig bij de armen op huisbezoek. Zo kwamen zij erachter dat armoede vaak werd veroorzaakt door gebrekkig onderwijs, ongelijke verdeling van de arbeid en gemis aan spaarzaamheid. De vincentiusverenigingen stonden nogal eens aan de wieg van instellingen die armoede probeerden te voorkomen, zoals (be-

⁸⁵ *Thuis in het Godshuis : bijdragen over de geschiedenis van het R.C. Godshuis ter gelegenheid van het tweehonderd en vijftigjarig bestaan in 1989* / onder red. van G.C.P. Linssen, Roermond 1989.

⁸⁶ Ingrid H. Evers, *Om het hart van den arme : de liefdewerken van de Société de Charité des Dames de Maastricht*, in: *Vrouwen tussen grenzen* / onder red. van Hélène Vossen (et al.), pp. 17-43.

⁸⁷ José Duyf, *Het Rooms-Katholieke (Burgerlijk) Armbestuur: pijler van de Venlose armenzorg in de tweede helft van de negentiende eeuw*, in: *De Maasgouw*, 112(1993), pp. 231-242.

⁸⁸ Ingrid M.H. Evers, *De Momus* (Maastrichts Silhouet; 8), Maastricht 1982, pp. 35-38.

waar)scholen⁸⁹ en spaarbanken voor de kleine man.⁹⁰ Maar hoe vernederend de aalmoezen ook waren, een vereniging die niks uitdeelde, werd door de armen niet serieus genomen. Ook 'St. Vincentius' ontkwam niet aan de inrichting van een spijskokerij die gedurende de wintermaanden aan de minvermogenden soep verstrek- te.⁹¹

Buiten de steden was het armwezen minder ontwikkeld. Veel platte- landsgemeenten moesten volstaan met één openbaar of burgerlijk armbestuur met weinig eigen goederen en minimale inkomsten.⁹² De grotere dorpen hadden daarnaast nog een parochieel armbestuur en als er ook een protestantse minderheid aanwezig was, een hervormde diaconie.⁹³ In kleinere dorpen en gehuchten waren de behoeftigen aangewezen op de ongeorganiseerde armenzorg van particulieren, bijvoorbeeld hulp van burens of van een kasteelheer. Zo besteedde baron De Negri rond 1880 om de veertien dagen een volle oven van dertig broden aan de armen van Brunssum.⁹⁴

Maar belangrijker dan alle liefdadigheid bij elkaar, georganiseerd of niet, was de ondersteuning die mensen kregen van hun eigen familie. Desnoods trok men bij één van de verwanten in, hetgeen resulteerde in een meer complexe structuur van het huishouden. Zo kon men besparen op huur, brandstof en andere levensbehoeften. Door de schamele inkomsten bij elkaar te voegen, hield men het hoofd boven water, in afwachting van betere tijden.⁹⁵ Wezen en halfwezen, onge- huwde moeders, invaliden en ouden van dagen werden gewoonlijk opgevangen binnen het netwerk van verwanten. Limburg was één van de regio's in Nederland waar het samenwonen van meer genera- ties onder één dak frequent voorkwam. De ouderenzorg geschiedde

⁸⁹ Peter J.A. Nissen, 'Geen aalmoezen maar liefdadigheid', in: Hans Evers (et al.), *De Vincentiusvereniging in Maastricht : een aspect van de stadsgeschiedenis vanaf 1848*, Maastricht 1993, pp. 13-42.

⁹⁰ Ton Thelen, *Om de spaarcenten van de kleine man : de Roermondse Spaarbank en de evolutie van het spaarbankbedrijf, 1880-1968*, Roermond 1993, pp. 38-40.

⁹¹ Hub Schwanen, Hulp en vorming volgens de 'klassieke' methode : de spijskokerij en de leetuurvoorziening, in: Hans Evers (et al.), *De Vincentiusvereniging*, pp. 58-93.

⁹² Jac Forschelen, De armenzorg in Thorn in de negentiende eeuw, in: *Opera Omnia : een verzameling historische en heemkundige opstellen* / onder red. van Pierre Crasborn (et al.), Thorn 1990, pp. 50-77, aldaar p. 73.

⁹³ Gerard Nijsten, *De armenzorg in Beek, 1854-1912*, Tilburg 1979. (Scriptie Mollerinsti- tuut).

⁹⁴ W.J. Vromen, Uit het oude Brunssum, in: *Het Land van Herle*, 9(1959) nr 1, pp. 19-24.

⁹⁵ R.M.M. Bertrand, Het huishouden in Zuidoost-Limburg in 1796 : structuur, grootte en samenstelling, in: *SSEGL*, XL(1995), pp. 75-121.

binnen de huishouding. Ouderen kenden daardoor een relatief stabiele leefsituatie.⁹⁶ Het inwonen door ouderen gebeurde voornamelijk bij de kinderen en soms bij andere naaste verwanten.

Toen de verzorgingsstaat nog niet bestond, was de solidariteit van verwanten van levensbelang. Weinigen durfden de relatie met hun familie op het spel te zetten. Daarom is het niet zo vreemd dat ongetrouwde moeders, bevreesd hun familie te schande te maken, hun kindje te vondeling legden. Hetzelfde deden jonge getrouwde moeders die vreesden niet zelf voor hun kind te kunnen zorgen en ook niet op hun familie konden terugvallen. Alleen al tussen 1814 en 1823 werden in Maastricht meer dan vijfhonderd vondelingen geregistreerd.⁹⁷ De armencriminaliteit is nog een lacune in de regionale geschiedschrijving, met uitzondering van het verschijnsel infanticide. De angst om sociale en economische zekerheden te verliezen, lijkt het belangrijkste motief te zijn geweest voor kindermoorden die overigens slechts zeer incidenteel plaatsvonden.⁹⁸ Wie door zijn familie was uitgestoten of door verhuizing het contact had verloren, was aangewezen op de caritas, wat niet betekende dat men er met open armen werd ontvangen. Niet zelden werd een kandidaat voor ondersteuning afgewezen met het argument dat het zijn familie goed ging.⁹⁹

Hoe moeten wij de betekenis van de geïnstitutionaliseerde armenzorg voor het sociale leven in Limburg inschatten? Een plaats in de hemel, aanzien, vrees voor de eigen veiligheid en gezondheid of de behoefte aan een omvangrijke arbeidsreserve, die de factor arbeid goedkoop hield, oprechte gevoelens van naastenliefde en solidariteit, het kunnen allemaal motieven zijn geweest waarom de elite de armen niet liet verkommeren. Op grond van het Limburgse materiaal kunnen wij nog geen keuze maken, zo dat al mogelijk is. Hoe het ook zij, van een omvangrijk lomp-proletariaat, een echte onderklas-

⁹⁶ E. Bulder, Ouderenzorg binnen de huishouding in Limbricht en Scheemda, 1920-1940, in: *Van particuliere naar openbare zorg en terug? : sociale politiek in Nederland sinds 1880* / onder red. van W.P. Blockmans en L.A. van der Valk, Amsterdam 1992, pp. 161-171.

⁹⁷ J.H.J. Gulikers en M.K.J. Smeets, Vondelingen te Maastricht 1814-1823, in: *Huldeblijk : bundel opstellen aangeboden aan de genealoog J. Verzijl*, Roermond 1967, pp. 47-96.

⁹⁸ J.M. Glorie en R.L.M.M. Camps, 'Het is neet van mich! : kindermoord in het arrondissement Maastricht 1811-1841, in: *SSEGL*, 37(1992), pp. 53-69.

⁹⁹ Forschelen, Armenzorg in Thorn, p. 66.

se, was in Limburg anno 1850 geen sprake.¹⁰⁰ Landloperij kwam incidenteel voor, maar van banditisme horen wij niets meer, zo het al in de achttiende eeuw een plaag is geweest.¹⁰¹ Inheemse bedelaars werden naar de loketten van de caritas gedirigeerd. Uitheemse zwervers werden naar het bedelaarswerkhuis in Rekem gestuurd of later na de afscheiding van Belgisch Limburg naar één van de bedelaarskolonies in het noorden des lands. Vagebonden uit het buitenland werden zonder pardon over de grens gezet. Het laatste ging een stuk efficiënter sinds Limburg geen lappendeken van overkwartieren, enclaves en miniatuurstaten meer was, maar een administratieve eenheid binnen het koninkrijk.

De armbesturen hebben het pauperisme niet opgelost. Wel hebben ze het beheersbaar gemaakt, door te voorkomen dat het probleem zichzelf ging versterken. Blijkens een onderzoek naar dertig Maastrichtse families die in 1850 werden bedeed, oefenden de afstammelingen van deze bedeeden in 60 procent van de gevallen een beter betaald beroep uit dan hun ouders. Dit ging gepaard met een opmerkelijke afname van het analfabetisme. Bovendien waren er in de tweede generatie meer vrouwen die geen beroep uitoefenden, hetgeen wijst op een zekere sociale stijging aangezien die gezinnen kennelijk konden leven van het inkomen van de man. Blijkbaar brachten paupers niet noodzakelijk paupers voort, onder meer dankzij het gratis onderwijs dat de kinderen van de bedeeden ontvingen.¹⁰² Kinderen van gezinnen die net boven de armoedegrens leefden, waren waarschijnlijk slechter af. Zij bleven analfabeet, met grote kans om later tot pauperisme te vervallen. Langs de armoedegrens was het een drukte van belang, zowel van verkeer in opwaartse als in neerwaartse richting.

Levensstandaard

Hoe de armoede in de loop van de negentiende eeuw is geëvolueerd, kan aan de hand van de bedelingsstatistieken niet duidelijk worden gemaakt, aangezien op langere termijn de conjunctuur van de bede-

¹⁰⁰ Jacques J. Giele en Geert Jan van Oenen, Theorie en praktijk van het onderzoek naar de sociale structuur, in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, (1976) nr 5, pp. 167-185.

¹⁰¹ L. Augustus, Vervolgingsbeleid en procesvoering tegen de Bokkerijders : het ontstaan van een waandenkbeeld, in: *PSHAL*, 127(1991), pp. 69-153.

¹⁰² Theunissen, Armoede en armenzorg, pp. 50-98.

lingscijfers meer een functie was van de weldadigheid (hoeveel hadden de armbesturen te besteden) dan van de behoefte (hoeveel was er voor de armen nodig).

De daglonen waren in Limburg de laagste van het land, maar dat hoeft niet op extreme armoede te wijzen. Zoals overal waren de lonen afgestemd op de kosten van het levensonderhoud. Die waren in Limburg relatief laag. Ook de druk van de gemeentelijke indirecte belastingen en opcenten was hier de op één na laagste van Nederland.¹⁰³ Tot laat in de negentiende eeuw was Limburg voor Hollandse begrippen spotgoedkoop.¹⁰⁴

Er is nog een andere manier om te peilen in welke mate men erin slaagde in zijn eerste levensbehoeften te voorzien. Uit onverwachte hoek - de militaire archieven - hebben historici een graadmeter voor de ontwikkeling van de welvaart in het algemeen en de voedselconsumptie in het bijzonder te voorschijn gehaald, namelijk de gemiddelde lengte van jongemannen die zich, althans in Nederland, op de leeftijd van circa 19 jaar (tot 1861) respectievelijk circa 20 jaar (vanaf 1863) lieten keuren voor de militaire dienstplicht. Er zijn dus twee manieren om de levensstandaard te meten: enerzijds de economische levensstandaard, dit is de conventionele methode, die gebruikmaakt van reeksen van lonen en prijzen¹⁰⁵, en anderzijds de biologische levensstandaard die op antropometrische gegevens is gebaseerd. Wat de laatste betreft, is Limburg een bevoorrechte provincie. Door de vroege inlijving bij Frankrijk werd de conscriptie al in 1798 ingevoerd. Het is goed zich te realiseren dat op de biologische levensstandaard meer factoren van invloed zijn dan alleen de calorische waarde van het voedselpakket.¹⁰⁶ De gemiddelde lengte van de dienstplichtigen weerspiegelt de algehele fysieke conditie van jongemannen, waarop naast de voeding ook een heel stel omgevings-

¹⁰³ J.M.M. de Meere, Daglonen in België en Nederland in 1819 : een aanvulling, in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 6(1980) nr 20, pp. 357-384.

¹⁰⁴ Voor 'slechts' zestien gulden per maand verschaftte een ongehuwde controleur zich er kost en inwoning. *Jaarboekje voor de ambtenaren der directe belastingen, in- en uitgaande regten en accijnzen in Nederland*, (1864), aangehaald in *Gedenkboek : samengesteld [door N.H. Telders] ter gelegenheid van de opheffing van de directie der rijksbelastingen te Maastricht met ingang van 1 januari 1990*, (deel I), s.l. s.a. (Dl. 1: 19e eeuw), hoofdstuk 5, par. d. (ongepagineerd).

¹⁰⁵ J.C.G.M. Jansen, Economische geschiedenis van Limburg : 1800-1990, in: *SSEGL*, XLII(1997), pp. 15-89.

¹⁰⁶ Bernard Harris, Health, Height, and History : an Overview of Recent Developments in Anthropometric History, in: *Social History of Medicine*, 7(1994) nr 2, pp. 297-320.

factoren inwerken, bijvoorbeeld de duur en de zwaarte van fysieke arbeid en/of de mate waarin ziekte het lichaam uitput. Infectieziekten gingen dikwijls hand in hand met ondervoeding of ze hadden te maken met inferieure huisvesting, zodat ook deze milieufactoren weer kunnen worden herleid tot de factor consumptie. Kortom, de biologische levensstandaard correspondeert met de mate waarin men erin slaagt de primaire levensbehoeften (voeding, kleding, verwarming en huisvesting) te bevredigen.

Rond 1865 waren de Limburgse dienstplichtigen langer dan die van welke andere provincie dan ook, een indicatie dat het met de levensstandaard in het hertogdom niet zo slecht was gesteld.¹⁰⁷ De lichte voorsprong die de Limburgers hadden op andere Nederlanders was waarschijnlijk van recente datum. Hij kon pas ontstaan nadat in de loop van de jaren veertig en vijftig de levensstandaard in andere provincies gestaag achteruit was gegaan.¹⁰⁸ Limburgers van twintig jaar hadden in het midden van de jaren zestig een gemiddelde lengte van ongeveer 165 cm, hetgeen overeenkomt met ongeveer 163 cm op negentienjarige leeftijd. Uit grafiek 4 blijkt dat 162 à 164 cm het gebruikelijke niveau was sinds de jaren twintig. In goede jaren waren de lichten gemiddeld één of twee centimeter groter, in slechte jaren één of twee centimeter kleiner. Sinds de jaren twintig waren de Limburgers redelijk in staat zich in hun eerste levensbehoeften te voorzien. Het ging beter dan in de Napoleontische tijd, ook met de arbeiders in de steden. Zij profiteerden van de massale aanvoer van goedkoop Russisch graan op de West-Europese markten. De laatste keer dat Limburg massaal door hongersnood werd getroffen, was rond 1817. De lichten 1817-1819 waren uitzonderlijk klein (157-158 cm). Oorzaak was de misoogst van 1816/17, die een ware aanslag pleegde op de fysieke ontwikkeling van Limburgse jongemannen.

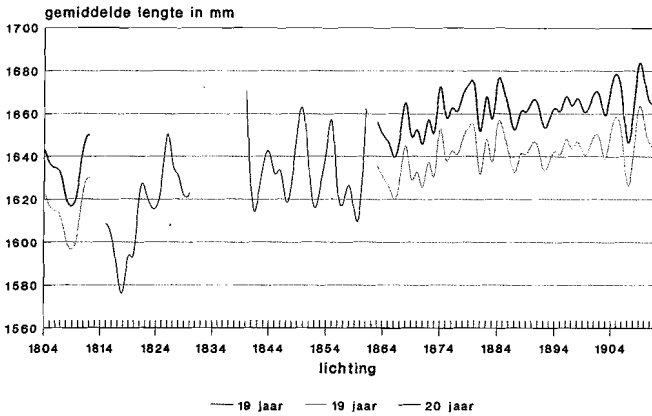
Van een proces van voortgaande verarming was in Limburg in de negentiende eeuw geen sprake. Het is verrassend dat de materiële omstandigheden in provincies als Limburg en Drenthe, zogenaamd 'achtergebleven' gebieden, in vergelijking tot de rest van het land

¹⁰⁷ J.C.G.M. Jansen en W.J.M.J. Rutten, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg in de twintigste eeuw* (Maaslandse Monografieën; 52), Leeuwarden-Mechelen 1992, pp. 85-87 en grafiek 6.

¹⁰⁸ J.M.M. de Meere, *Economische ontwikkeling en levensstandaard in Nederland gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw : aspecten en trends* (Cahiers Sociale Geschiedenis; 1), 's-Gravenhage 1982, p. 105, grafiek XXVI.

een gunstig beeld geven. De verklaring is waarschijnlijk dat de gezinsbedrijven die hier domineerden tot diep in de negentiende eeuw in hoge mate zelfvoorzienend waren. De huishoudens hadden nog weinig last van de grillen van de economische conjunctuur. De meeste hadden bestaanszekerheid, zij het op een laag niveau. Laten wij ons overigens geen illusies maken: het bleef een bestaan net boven de armoedegrens.

Grafiek 4. Lengte van Limburgse lotelingen. Lichtingen 1804-1912. Curved trend.

Bron: steekproef Limburgse lotelingen.

De levensstandaard in Limburg blijkt in de jaren 1860-1870, tijdens de agrarische hoogconjunctuur, structureel vooruit te zijn gegaan. De gemiddelde lengte van dienstplichtigen nam langzaam maar zeker toe. Fiscale bronnen bevestigen het beeld van stijgende welstand. Het percentage van de Limburgse bevolking dat een aanslag kreeg in de personele belasting, ging gestaag omhoog.¹⁰⁹ Echter, de agrarische crisis, die in 1878 inzette, luidde voor het hertogdom een lange periode van economische stagnatie in. De winst die in de voorgaande periode was geboekt, hoefde niet te worden ingeleverd, maar een voortzetting van de verhoging van het welvaartspeil van de gezinnen

¹⁰⁹ N.J.P.M. Bos, Belastingen als bron voor economische en sociale geschiedenis in de tweede helft van de negentiende eeuw, met bijzondere aandacht voor Limburg, in: *Economisch- Sociaal-Historisch Jaarboek*, 54(1991), pp. 50-101, aldaar p. 67. Zie ook Bos, *Notabele ingezetenen*, pp. 56-105.

zat er voor de eerstkomende twintig jaar niet in, althans de gemiddelde lengte van de Limburgse lotelingen stakte op het niveau van ongeveer 166 cm. Ondertussen ging in het rijk de daling van het percentage ondermaatse dienstplichtigen (< 155 cm) en de stijging van het percentage lange dienstplichtigen (> 170 cm) gestaag door.¹¹⁰ Zo ging in de loop van de jaren tachtig Limburgs voorsprong op de rest van het land verloren. Vanaf 1885 begon zich een achterstand te manifesteren. Rond de eeuwwisseling was de gemiddelde Limburger van 20 jaar een centimeter kleiner dan de gemiddelde Nederlander. Het verschil liep op tot twee centimeter aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog.¹¹¹

Sociale ongelijkheid

Het historisch onderzoek naar de sociale structuur en de sociale mobiliteit staat voor wat de provincie Limburg betreft nog in de kinderschoenen. Volgens het bekende onderzoek van Giele en Van Oenen, die het beroep als criterium nemen voor hun sociale stratificatie, behoorde rond 1850 nog geen 4 procent van de mannelijke beroepsbevolking in Limburg tot de grote burgerij, 20 procent tot de kleine burgerij (kleine zelfstandigen, intellectuelen, beambten), 39 procent tot de zelfstandige boerenklasse, 37 procent tot de arbeidende klasse (ambachtslieden, geschoolde en ongeschoolde arbeiders) en 0,1 procent tot het lompenproletariaat. Het hertogdom onderscheidde zich van de andere landgewesten vooral door een omvangrijke boerenklasse. Het is bij één momentopname gebleven, want critici zetten grote vraagtekens bij het beroep als criterium voor de sociale doorsnede. Zij geven de voorkeur aan een sociale stratificatie op basis van welstandskenmerken als inkomen, bezit en vermogen. Gebruikmakend van fiscale bronnen is deze methode beproefd door Philips voor Maastricht in de jaren 1880-1890 en door Theunissen in zijn onderzoek naar standen en klassen in Linne (1860-1910).¹¹²

¹¹⁰ Jansen en Rutten, *Geschiedenis van de landbouw*, pp. 85-87.

¹¹¹ Nationale gegevens berekend door C.A. Mandemakers en J.L. van Zanden, *Lengte van lotelingen en het nationaal inkomen : schijnrelaties en misvattingen, Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, 53(1990), pp. 1-23.

¹¹² Philips, *Een periode van sociale kentering*, pp. 661-693. R.J. Theunissen, *Standen en klassen in Linne 1860-1910*, in: *Roerstreek*, 21(1989), pp. 54-63.

Er zijn veel meer van dit soort studies nodig voordat wij in staat zijn voor heel Limburg patronen en trends te benoemen.

Naast fiscale bronnen zijn boedelinventarissen een prachtige bron van kennis over verschillen in levensstandaard en -stijl van sociale groepen. Zo blijkt uit een studie naar de materiële cultuur van boeren in Horst rond 1800 dat er binnen de boerenstand duidelijke verschillen waren in welvaart, hetgeen met name bij de aanschaf van textilia - de dragers van uiterlijk vertoon bij uitstek - tot uitdrukking kwam.¹¹³

De geringe omvang van het gemiddelde grondbezit wijst op een weinig rooskleurige vermogenspositie in Limburg. De belastingopbrengsten, die in het hertogdom bijna de laagste waren van het land, wijzen in dezelfde richting. Maar de spreiding van die welstand was er het grootst van alle plattelandsprovincies.¹¹⁴ Een buitengewoon groot gedeelte van de bevolking bezat grond. Naast rijke landeigenaars en boeren bezaten ook landarbeiders een lapje grond, al was het maar een halve hectare. In die zin was de sociale ongelijkheid in Limburg minder groot dan elders. Met het oog op de modernisering van de landbouw was de versnippering van het grondbezit een hinderpaal, maar er stond tegenover dat de velen verzekerd waren van een bestaan, zij het levend op de rand van het minimum. Boven de brede volksmassa torende de elite uit: een smalle welgestelde bovenlaag, bestaande uit oude adel, grootgrondbezitters, regenten-families en nieuwe rijken, die in de Franse Tijd een fortuin hadden verdiend met handel in domeingoederen¹¹⁵ of later, tijdens de industrialisatie, omhoog waren gekomen als succesvol fabrikant.¹¹⁶ Getuige het geringe aantal censuskiezers was de middenstand in Limburg zeer schaars vertegenwoordigd, wat voor een samenleving met een weinig gecommmercialiseerde agrarische

¹¹³ G.W.J. Rooijackers, Hebben en houden te Horst : de materiële cultuur van boeren omstreeks 1800, in: *Horster Studiën*, 3(1992), pp. 105-140.

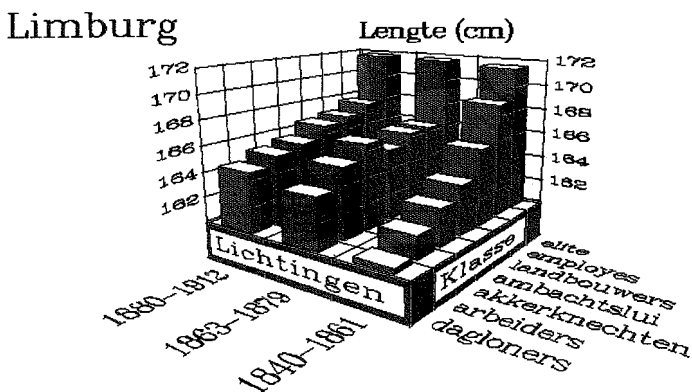
¹¹⁴ Bos, Belastingen als bron, p. 62.

¹¹⁵ N.J.P.M. Bos, Rijkdom in revolutietijd : oude en nieuwe rijken te Maastricht, 1795-1814, in: *Economisch- en Sociaal-historisch Jaarboek*, 52(1989), pp. 148-197. Ook in Bos, Notabelen ingezetenen, pp. 172-221.

¹¹⁶ Nick Bos, De 'deftige lui' : elites in Maastricht tussen 1850 en 1890, in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 12(1986) nr 1, pp. 53-85. Ook in Bos, Notabele ingezetenen, pp. 243-289. N.J.P.M. Bos, Vermogensbezitters en bevoorrechte belastingbetalers in de negentiende eeuw, in: *Bijdragen en Mededelingen Geschiedenis der Nederlanden*, 105(1990) nr 4, pp. 553-577. Ook in Bos, Notabele ingezetenen, pp. 106-156.

economie niets bijzonders is.¹¹⁷ Ook in Maastricht ontwikkelde zich geen brede middengroep die de grote verschillen in sociaal milieu tussen de elite en de massa kon overbruggen.¹¹⁸

Grafiek 5. Lengte van Limburgse lotelingen per socio-professionele categorie. Lichingen 1840-1912

Bron: steekproef Limburgse lotelingen.

Voor een systematische analyse van de sociale ongelijkheid binnen de samenleving vallen wij weer terug op antropometrische gegevens (grafiek 5). Wij hebben daarmee niet de pretentie een sociale stratificatie van Limburg te geven, want de categorieën zijn a-priori gekozen, afgaande op de beroepstitels van de lotelingen. Niettemin laten de lengtedata zien hoezeer de levensstandaard tussen diverse socio-professionele groepen uiteenliep. Het verschil in gemiddelde lengte (lichtingen 1840-1861) tussen de twee uitersten op de maatschappelijke ladder, was opmerkelijk. Dagloners waren gemiddeld elf centimeter kleiner dan de elite, i.c. de hoogstaangeslagenen in de directe belastingen.¹¹⁹ De rijke Limburgers keken letterlijk en figuurlijk op

¹¹⁷ J.F.R. Philips, De landbouw in een statische maatschappij, 1815-1875, in: *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914* (Maaslandse Monografieën; 4), Maastricht 1965, p. 163.

¹¹⁸ Philips, Een periode van sociale kentering, p. 672.

¹¹⁹ Nick Bos was zo vriendelijk mij inzage te geven in zijn bestand van verkiesbaren voor de Eerste Kamer. Zie N. Bos en R. de Peuter, De lijsten van verkiesbaren voor de Eerste Kamer als bron voor elite-onderzoek (1850-1892), in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 14(1988) nr 4, pp. 412-439.

het gewone volk neer. Het welvaartspeil van arbeiders met min of meer een vast dienstverband was iets hoger dan dat van de dagloners, die regelmatig zonder werk zaten. Akkerknechten, vaak inwonend bij de boer, waren weer beter af dan arbeiders. Van de beroepsgroepen die met fysieke arbeid hun inkomen verdienden, hadden de landbouwers, de meerderheid van de populatie, de hoogste levensstandaard. Zij hadden een voorsprong op de ambachtslieden. Een rol zal daarbij hebben gespeeld dat boeren als producenten van voedsel gemakkelijk zichzelf konden voorzien van levensmiddelen. Laatstgenoemden waren niet in staat de lengte van de employés (onderwijzers, kantoorbedienden, beambten enzovoorts) te evenaren, laat staan die van de elite. De levensstandaard van beroepen waarvoor een theoretische vorming of een intellectuele opleiding is vereist, onderscheidde zich heel duidelijk van die waarvoor hooguit praktische vorming nodig was. De overgang tussen landbouwers en employés werd gemarkeerd door een verschil van drie centimeter.

De Limburgse levensstandaard liet tijdens de periode van agrarische hoogconjunctuur in de jaren zestig en zeventig een belangrijke verbetering zien, afgaande op de gemiddelde lengte van alle lotelingen. Het is niet duidelijk welke beroepsgroepen het meest van deze opbloei van de koopkracht hebben geprofiteerd. De vergelijkbaarheid van de meetgegevens wordt vertroebeld door een herziening van de militiewet in 1862, waarbij de keuringsleeftijd werd opgetrokken met één jaar. De verhoging van 19 naar 20 jaar maakte voor de gemiddelde lengte van de elite vrijwel niets uit. Deze jongemannen waren met 19 jaar blijkbaar al volgroeid. Een jaar respijt betekende voor de andere sociale categorieën mogelijk dat zij de kans kregen een aanzienlijk gedeelte van hun groeiachterstand in te lopen. Door een jaar later te meten, kwamen de gemiddelde lengtes van afzonderlijke socio-professionele groepen dichter bij elkaar te liggen, wat niet impliceert dat de welvaartsverschillen navenant kleiner waren geworden. Wel staat vast, afgaande op de gemiddelde lengte van lotelingen van 20 jaar, dat gedurende de periode 1863-1912 van de meeste sociale categorieën de levensstandaard vooruit is gegaan, met uitzondering van de arbeiders en akkerknechten (grafiek 5). Tijdens de agrarische depressie van de jaren 1880-1895 bespaarden boeren op vaste arbeidskosten. De akkerknechten werden daarvan de dupe. De dagloners daarentegen deden het iets beter, dankzij de inkomsten uit pendel- en seizoenarbeid in Duitsland.

Onder druk van een proces van rurale proletarisering hebben de Limburgers zich in de negentiende eeuw in leven gehouden door te putten uit een arsenaal van overlevingsstrategieën, waarbij niet zelden gebruik werd gemaakt van de grensligging van Limburg. Diverse opties zijn de revue gepasseerd: emigratie, trek- en pendelarbeid, maar ook lang wachten met het stichten van een gezin, ongetrouwd blijven en desnoods een beroep doen op de armenzorg. Bij nader inzien is overleven de verbindende factor in de sociale geschiedenis van Limburg. Alleen, één ding is duidelijk: onze kennis van deze overlevingsstrategieën is nog erg globaal. Wij hebben behoefte aan een meer nauwkeurig en gedifferentieerd inzicht, waarbij een onderscheid wordt gemaakt naar sociale groep, periode en subregio. Demografisch- en sociaal-historisch onderzoek op microniveau is al eens incidenteel beproefd in Limburg door Marleen Theunissen. Dat er in deze aanpak muziek zit, blijkt ook uit het onderzoek in het kader van de Historische Steekproef van de Nederlandse Bevolking.¹²⁰ Ook Limburg participeert in dit project over de levensloop van willekeurig gekozen Nederlanders vanaf 1812 tot 1920. Er worden al volop gegevens verzameld.¹²¹ Vanaf 2000 komen de data beschikbaar voor analyse. Straks hebben wij naar verwachting een scherper beeld van de overlevingsstrategieën van Limburgse gezinnen.

¹²⁰ *De levensloop van de Utrechtse bevolking in de 19e eeuw* / onder red. van K. Mandemakers en O. Boonstra, Assen 1995.

¹²¹ In dit project participeren voor Limburg het Sociaal Historisch Centrum en het Rijksarchief te Maastricht.